

ANNA RYBICKA

DOKUMENT I KANCELARIA BISKUPA KRAKOWSKIEGO JANA GROTA
(1326–1347)

Wstęp

Badania nad produkcją dokumentową oraz kancelariami stanowią jeden z bardziej rozbudowanych działów dyplomatyki polskiej. Pozwalają one określić przede wszystkim funkcje prawne, społeczne i gospodarcze dokumentów. Do niedawna uwaga badaczy skupiała się na świadectwach posiadających walor tzw. powszechnej publicznej wiarygodności. W prawie polskim ów walor uzyskiwały dyplomy władców suwerennych: królewskie i książęce, a od połowy XIV w. także starościńskie¹. Skupienie uwagi na tych świadectwach spowodowało, że niejako na uboczu pozostawiono grupę przekazów nie mających wartości pełnoprawnego środka dowodowego w postępowaniu sądowym (spuścizna dokumentowa biskupów, kapituł, klasztorów, osób prywatnych).

Wprawdzie w nauce europejskiej już w latach osiemdziesiątych XIX w. zaczęto interesować się dokumentami wystawców nie będących władcami suwerennymi², jednak w badaniach polskich długo traktowano środowiska kościelne tylko

¹ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934, s. 163 i 205; S. Krzyżanowski, *Dyplomy i kancelaria Przemysława II*, Kraków 1890; K. Malczyński, *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica i Laskonogiego 1202-1234*, Lwów 1928; J. Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Konradowicza księcia kujawsko-łeczyckiego (1233-1267)*, Wrocław 1968; F. Sikora, *Dokumenty i kancelaria Przemysława I oraz Bolesława Pobożnego na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969; Z. Mazur, *Studia nad kancelarią księcia Leszka Czarnego*, Wrocław 1975; B. Trelińska, *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich 1290-1573*, Warszawa–Łódź 1983; J. Sułkowska-Kurasiova, *Polska kancelaria królewska w latach 1447-1506*, Warszawa 1967.

² G. Buchwald, *Bischofs- u. Fürstenurkunden d. 12 u 13 Jhds*, Rostock 1882; O. Posse, *Die Lehre von de Privatenurkunden*, Leipzig 1887. Zachodnioeuropejską literaturę dotyczącą kancelarii biskupich omówiła szerzej A. Skowrońska w pracy *Ze studiów nad śląskim dokumentem biskupim do r. 1250* Wrocław 1964 (mps, Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego).

jako odbiorców dokumentów³. Nowe metody badań dyplomatycznych, w poważnym stopniu poszerzające pojęcie i zakres tej nauki, pozwoliły inaczej spojrzeć na rolę i znaczenie prawne dokumentu średniowiecznego.

W dalszej kolejności koncepcja wszechstronnego i możliwie całościowego opracowania działalności i produkcji kancelarii na danym terytorium spowodowała weryfikację tradycyjnego podziału dokumentów na publiczne i prywatne. Nowa ich klasyfikacja, dokonana przez A. de Boüarda⁴, prowadzi do wniosku, że na charakter dyplomu wpływało zwłaszcza stanowisko wystawcy i zakres jego władzy. W tym ujęciu charakter dyspozytywny posiadają także takie dokumenty dostojników kościelnych oraz osób prywatnych, np. właścicieli dóbr, jeżeli wyrażają one w swej treści sprawowaną władzę⁵.

Przedmiotem niniejszej pracy są dokumenty i kancelaria krakowskiego biskupa Jana Grota z lat 1326-1347. Badając te dyplomy, skoncentrujemy się na ich stronie formalnej. Interesować nas będzie treść i stylistyka formuł zawartych w protokołach i eschatokołach przekazów, ich specyfika oraz rozmaite uwarunkowania, jakim podlegało użycie tych elementów w konkretnych przypadkach. Dyktat dokumentów nie musi bowiem być traktowany wyłącznie jako środek weryfikacji ich autentyczności czy też jako element charakterystyki działalności danej kancelarii⁶. Jest on zwierciadłem, w którym odbijają się umiejętności i nawyki osób redagujących tekst, potrzeby i upodobania środowiska, mody intelektualne epoki. Dlatego analiza funkcjonowania kancelarii będzie pełnić w pewnym sensie funkcję służebną wobec problemu formularza. Nie oznacza to jednak umniejszania wartości owej funkcji. Wszak od dawna znana i doceniana jest współzależność między dokumentem a kancelarią, która go wytworzyła, struktura kancelarii bowiem i zachodzące w niej zmiany wywierają silny wpływ na cechy zewnętrzne i wewnętrzne dyplomu⁷.

³ Np. B. U l a n o w s k i, *O założeniu klasztoru św. Andrzeja w Krakowie i jego najdawniejszych przywilejach*, "Pamiętnik AU", 6(1885); J. M i t k o w s k i, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie*, Poznań 1949, s. 100-101; R. G r o d e c k i, *Dzieje klasztoru premostrateńskiego w Busku w wiekach średnich*, Kraków 1913, s. 22-24.

⁴ A. de B o ü a r d, *Manuel de diplomatie française et pontificale*, t. II: *L'Acte privé*, Paris 1952, s. 87.

⁵ M. B i e l i Ń s k a, *W kwestii początków kancelarii polskiej*, "Studia Źródłoznawcze" (dalej Stud. Źródł.), 13(1968), s. 63.

⁶ Por. M. B i e l i Ń s k a, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław-Warszawa 1967; S i k o r a, dz. cyt.; T r e l i Ń s k a, dz. cyt.

⁷ S. M i k u c k i, *Mianowanie notariuszy publicznych imperiali auctoritate w diecezjach krakowskiej i lwowskiej w wieku XV*, [w:] *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, t. I, Kraków 1938, s. 305.

Używany obecnie w literaturze termin "kancelaria" jest daleki od jednoznaczności⁸. Definicje kancelarii wypracowane w ostatnich latach przez M. Bielińską i S. Kurasia kładą nacisk na jej administracyjne i polityczne prerogatywy (współdziałanie w zarządzie państwem, kontakty polityczne), czynności notarialne zaś są tylko formą wykonywania owych zadań⁹. Definicje te spotkały się z krytyką ze strony niektórych autorów (np. K. Mieszkowskiego), zarzucających im ogólnikowość i niesprawdzalność w paru konkretnych przypadkach¹⁰. Wspomniany badacz proponuje własną definicję, która aczkolwiek nie jest uniwersalna, sprawdza się w odniesieniu do ośrodka dokumentotwórczego biskupów krakowskich. Zatem za K. Mieszkowskim przez pojęcie "kancelaria" będziemy rozumieć zorganizowaną instytucję, której zasadniczym celem jest dokumentacja czynności prawnych, podejmowanych przez określoną władzę w zakresie przysługujących jej uprawnień. Pozostałe funkcje natomiast można ustalić w konkretnym przypadku w zależności od warunków, w jakich działa dana kancelaria¹¹.

Wybór krakowskich dokumentów katedralnych z lat 1326–1347 nie był przypadkowy. Lata te obejmują okres rządów biskupa Jana Grota, najdłuższych i najbardziej stabilnych od początku XIV w. Konsekwencją owej stabilizacji była duża aktywność biskupa w dziedzinie gospodarki i administracji kościelnej, co znalazło odbicie w ożywieniu działalności kancelarii i w jej wytworach.

W polskich badaniach dyplomatycznych koncentrowano się dotąd na dokumentach i kancelariach z XIII w. Efektem tego są monografie kancelarii książęcych i kościelnych (głównie wielkopolskich i śląskich) oraz ośrodka dokumentotwórczego biskupów krakowskich¹². W odniesieniu do XIV stulecia literatura jest znacznie uboższa¹³. Dotąd nie doczekały się pełnych monografii XIV-wieczne dyplomy i kancelarie kościelne, zarówno z terenu Wielkopolski, jak i Małopolski, podobnie kancelaria Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego¹⁴.

⁸ K. M i e s z k o w s k i, *Studia nad dokumentami katedry krakowskiej XIII w. Początki kancelarii biskupiej*, Wrocław-Warszawa 1974, s. 93.

⁹ B i e l i ń s k a, *Kancelarie*, s. 9; S. K u r a ś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich w XIV–XV wieku*, Wrocław 1971, s. 24.

¹⁰ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 92.

¹¹ Tamże.

¹² K r z y ż a n o w s k i, dz. cyt.; M i t k o w s k i, dz. cyt.; M a l e c z y ń s k i, dz. cyt.; B i e l i ń s k a, *Kancelarie*; S i k o r a, dz. cyt.; S k o w r o ń s k a, dz. cyt.; M i e s z k o w s k i, dz. cyt.

¹³ T r e l i ń s k a, dz. cyt.; E. S u c h o d o ł s k a, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248-1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1967.

¹⁴ Kancelarią królewską zajmowali się dotąd wycinkowo: S. K ę t r z y ń s k i, *Do genezy kanclerstwa koronnego*, "Kwartalnik Historyczny", 42(1928), s. 713-716; t e n ż e, *O elementach chronologicznych dokumentów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1913; M. B i e l i ń s k a, *Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296-1299*, Stud. Źródł., 6(1961), s. 21-80; K. J a s i ń s k i, *Uwagi nad kancelarią Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, "Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", 19(1953), s. 57-101.

Pewną orientację w problematyce funkcjonowania tych ośrodków dają powojenne podręczniki dyplomatyki polskiej, ale zawarte w nich szczegółowe ustalenia w wielu przypadkach wymagają weryfikacji¹⁵.

Opracowania dotyczące formularza dokumentowego traktują go na ogół jako zbiór wzorców aktów prawnych, stanowiący jedną z pomocy kancelaryjnych. W taki sposób zagadnienie to ujmują np. K. Maleczyński i J. Luciński oraz autorzy badający działalność poszczególnych kancelarii¹⁶. Rzadko podejmowano dotychczas zagadnienie formularza jako zespołu formuł występujących w tekstach dyplomów, nie analizowano pochodzenia poszczególnych formuł i ich znaczenia¹⁷. W literaturze dotyczącej średniowiecznego Kościoła polskiego niewiele miejsca poświęcono biskupowi Grotowi. Do dziś niezastąpiona jest publikacja M. Niwińskiego, formalnie poświęcona stosunkom biskupa z Władysławem Łokietkiem i Kazimierzem Wielkim, faktycznie zaś mająca charakter biografii¹⁸. Praca ta stanowi podstawę biogramu Grotowica w *Polskim słowniku biograficznym*, sporządzonego przez A. Matuszka¹⁹. Cennych informacji na temat działalności gospodarczej i administracyjnej biskupa dostarcza drugi tom *Monarchii Kazimierza Wielkiego* Z. Kaczmarczyka²⁰. Szereg opracowań z zakresu historii Polski XIV w. omawia rolę Jana Grota w życiu politycznym i kościelnym kraju²¹.

Podstawę źródłową pracy stanowi 41 dyplomów wydanych przez biskupa Grota oraz jeden wystawiony przez niego wspólnie z krakowską kapitułą katedralną. Do chwili obecnej zachowały się jedynie trzy oryginały, reszta przekazów

¹⁵ K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej*, Wrocław 1951; K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971.

¹⁶ K. Maleczyński, *O formularzach w Polsce w XIII wieku*, [w:] tenże, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław 1971, s. 189-221; J. Luciński, *Formularze czynności prawnych w Polsce w wiekach średnich. Przegląd badań*, Stud. Źródł., 18(1973), s. 149-179; R. Taubenschlag, *Formularze czynności prawnoprywatnych w Polsce XII i XIII w.*, Lwów 1930;

¹⁷ J. Fijałek, *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy Dei et Apostolicae Sedis gratia*, "Przewodnik Naukowy i Literacki", 21(1893), s. 414-421; Z. Poloch, *Formula "harum quibus sigillum nostrum est appensum testimonio litterarum" w dokumentach Kazimierza Wielkiego*, "Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia", 19(1970), s. 23-46; A. Gieysztor, (rec.) H. Fichtenau, *Note sur l'origine du préambule dans les diplômes médiévaux*, "Le Moyen Age", 62(1956), s. 1-10; Stud. Źródł., 5(1960), s. 185.

¹⁸ M. Niwiński, *Biskup krakowski Jan Grotowic i zatargi jego z Władysławem Łokietkiem i z Kazimierzem Wielkim*, Kraków 1934, Nowa Polonia Sacra, t. III.

¹⁹ A. Matuszek, *Jan Grot*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej PSB), pod red. W. Konopczyńskiego, t. IX, Wrocław 1961.

²⁰ Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. II, Poznań 1946.

²¹ J. Dąbrowski, R. Grodecki, S. Zachorowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. II, Kraków 1926; E. Długopolski, *Władysław Łokietek i jego czasy*, Warszawa 1951; H. Chłopocka, *Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku. Studium źródłoznawcze*, Poznań 1967; S. Szczur, *Dyplomaci Kazimierza Wielkiego w Awinionie*, "Nasza Przeszłość", 66(1986), s. 43-106.

dostępna jest tylko w formie odpisów w późniejszych kopiażach. Z tego powodu nie jest możliwe przeprowadzenie analizy pisma, która niewątpliwie wzbogaciłaby wiedzę o kancelarii biskupiej. Jako materiał pomocniczy i porównawczy wykorzystujemy dokumenty papieskie, dyplomy pochodzące z innych kancelarii biskupich oraz z polskiej kancelarii królewskiej, powstałe w pierwszej połowie XIV w.

Praca składa się z czterech rozdziałów. W rozdziale I przedstawiamy osobę i działalność biskupa Grota. Wyraźna dwutorowość jego aktywności publicznej: jako polityka i jako administratora diecezji, spowodowała rozgraniczenie w tekście obu tych aspektów.

Rozdział II poświęcony jest dyktatowi dokumentów biskupich oraz związkowi zachodzącym pomiędzy użyciem konkretnych formuł a typem dokumentu, osobą odbiorcy i okolicznościami wystawienia (czas i miejsce).

Rozdział III stanowi próbę wyprowadzenia genezy owego dyktatu. Podejmując ten problem spodziewamy się odpowiedzi na następujące pytania: Które formuły stanowiły nawiązanie do schematu stosowanego przez kancelarię katedralną w XIII i na początku XIV w.? W jakim stopniu oddziaływały na formularz wzorce zapożyczone z zewnątrz (z zagranicy, a także z polskich ośrodków dokumentotwórczych)? Z odpowiedzi na te pytania wyniknie pośrednio rozwiązanie następnego problemu: które elementy formularza mogła wypracować samodzielnie kancelaria biskupa Grota?

Rozdział IV przedstawia działalność kancelarii biskupiej: jej personel i rytm pracy nad dokumentem, a także inne czynności, np. udział w przygotowaniu statutów diecezjalnych. Wnioski z przeprowadzonych analiz zawiera zakończenie.

Uzupełnieniem całości pracy są tabele, które ułatwiają analizę dokumentów.

Rozdział I

OSOBA I DZIAŁALNOŚĆ BISKUPA KRAKOWSKIEGO
JANA GROTA

Jan Grot (Grotowic) był biskupem krakowskim w latach 1326-1347. Na okres jego życia przypadło wiele wydarzeń o dużym znaczeniu dziejowym: walka Władysława Łokietka o tron krakowski, odnowienie i pierwsze lata odrodzonego Królestwa Polskiego, wreszcie początek panowania Kazimierza Wielkiego. Grotowic nie był biernym widzem tych wypadków, brał żywy udział w życiu publicznym u boku księcia Władysława, a potem współpracował – mniej lub bardziej zgodnie – z jego synem. Jednocześnie robił szybką karierę duchowną, której uwieńczeniem było biskupstwo krakowskie.

Jan, syn Grota, właściciela Słupczy i Chrobrzan, podkomorzego sandomierskiego i kasztelana połanieckiego¹, pochodził z rodu Rawiczów. Ród ten, który w XIII w. wydał kilku wyższych urzędników małopolskich², w XIV stuleciu pieczętował się herbem przedstawiającym ukoronowaną pannę w czerwonej szacie, siedzącą na czarnym niedźwiedziu. Najstarsza znana pieczęć z tym wyobrażeniem, pochodząca z 1334 r., należała właśnie do Jana Grota³.

Początki swej kariery zawdzięczał protekcji krewnych⁴: Prandoty, kasztelana krakowskiego od 1315 r., oraz Mikołaja, kanonika krakowskiego (od 1291 r.)⁵ i prepozyta wiślickiego (od 1306 r.)⁶. Ów Mikołaj był jedną z najwybitniejszych postaci w środowisku katedralnym; należał do grupy kanoników wyraźnie wrogich

¹ A. M a t u s z e k, *Jan Grot*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej PSB), t. IX, Wrocław 1961, s. 15.

² Z tego rodu pochodził np. kasztelan krakowski Warsz (1278). Zob. F. P i e k o s i ń s k i, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899, s. 139.

³ Tamże, s. 138.

⁴ M a t u s z e k, dz. cyt., s. 15 oraz M. N i w i ń s k i, *Biskup krakowski Jan Grotowic i zatargi jego z Włodzisławem Łokietkiem i z Kazimierzem Wielkim*, Kraków 1934, s. 59, Nowa Polonia Sacra, t. III.

⁵ Występuje wśród kanoników w dokumencie biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa z 1291 r. (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej KDMp), wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1886, nr 517, s. 181).

⁶ Jako prepozyt wiślicki występuje w dokumencie Łokietka z 2 IX 1306 r., potwierdzającym immunitety katedry krakowskiej (*Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (dalej KDKK), wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1874, nr 114, s. 149).

biskupowi Janowi Muskacie w jego konfliktach z Łokietkiem⁷. Podczas wygnania Muskaty był jednym z zarządców dóbr biskupstwa. Gdy dzięki poparciu Mikołaja Grot wszedł do grona tych administratorów, należał już wówczas do kapituły katedralnej⁸. Przedtem jeszcze protekcja krewnych umożliwiła mu pracę w kancelarii Władysława Łokietka. Po raz pierwszy wystąpił w służbie tego księcia w 1307 r. podczas układów z książętami kujawskimi Kazimierzem i Przemysłem w sprawie administracji Pomorza, gdy została ujawniona zdrada Święców⁹. Prawdopodobnie Grotowic sprawował już wtedy urząd podkanclerzego krakowskiego¹⁰. W 1311 r. uczestniczył w rokowaniach z Krzyżakami w Brześciu Kujawskim¹¹. W dwa lata później, zachowując swą funkcję w kancelarii krakowskiej, został kanclerzem kujawskim (pierwszy dokument pochodzi z 10 listopada 1313 r.)¹². Urząd ten sprawował do 1325 r.¹³ Wszedłszy do najbliższego otoczenia Łokietka, Jan Grot związał się przyjaźnią i współpracą z biskupem włocławskim Gerwardem, gorliwym zwolennikiem księcia i jego koncepcji zjednoczenia kraju¹⁴. Efektem tej znajomości były liczne beneficja, uzyskane przez Grotowica dzięki poparciu Gerwarda: bogate probostwa kościoła mariackiego (wrzesień 1319 r.) i kolegiaty św. Michała w Krakowie oraz parafii Najświętszej Maryi Panny w Kruszwicy (1320), a także kanonia włocławska. Listę beneficjów uzupełnia scholasteria skalmierska, otrzymana również około 1320 r., i kanonikat w Reggio koło Modeny¹⁵.

Kolejny stopień w hierarchii urzędniczej osiągnął Grot w r. 1318, obejmując kanclerstwo łączyckie. W literaturze przedmiotu nie rozstrzygnięto dotąd kwestii, do kiedy Jan Grot zajmował to stanowisko. W starszych opracowaniach oraz w

⁷ W. A b r a h a m, *Sprawa Muskaty*, "Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności", 30(1894), s. 148.

⁸ N i w i ń s k i, dz. cyt., s. 60.

⁹ Tamże.

¹⁰ Dokumenty Łokietka z 1307: "datum per manus Johannis subcancellari Cracoviensis" (KDMp II, nr 544, s. 212); z r. 1308: "Datum per manus domini Johannis subcancellarij nostri" (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej KDWkp), wyd. E. Raczyński, t. II, Poznań 1840, nr 919, s. 263); z r. 1309: "per manus Johannis Subcancellarij Cracoviensis" (KDMp I, nr 141, s. 171).

¹¹ Sprawa udziału Jana Grota w tych rokowaniach nie jest absolutnie pewna. Wiadomo natomiast, że na pewno uczestniczył on w rokowaniach z Zakonem w r. 1324, gdyż wspomniał o tym w zeznaniu na procesie warszawskim w 1339 r. Zob. S. S z c z u r, *Dyplomaci Kazimierza Wielkiego w Awinionie*, "Nasza Przeszłość", 66(1986), s. 54.

¹² N i w i ń s k i, dz. cyt., s. 62; Dokument Łokietka z 10 XI 1313 r.: "Datum per manus Johannis cancellarii nostri Cuyaviensis et prepositi s. Michael in castro Cracoviensi" (A. M o s b a c h, *Wiadomości do dziejów Polski z Archiwum Prowincji Śląskiej*, Wrocław 1860, s. 39).

¹³ K. J a s i ń s k i, *Uwagi nad kancelarią Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, "Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", 19(1953), s. 79, przyp. 45.

¹⁴ K. S t a c h o w s k a, *Bp Gerward*, PSB, t. VII, Kraków 1958, s. 408-409.

¹⁵ N i w i ń s k i, dz. cyt., s. 63.

biogramie w PSB nie podawano w wątpliwość ani samego faktu uzyskania przez niego tego urzędu, ani nie sugerowano, by zrzekł się go przed 1326 r., kiedy to został biskupem¹⁶. Niedawno jednak sprawę tę poddał pod dyskusję K. Jasiński, twierdząc, iż pojawienie się kanclerza łęczyckiego Jana w dokumencie z 1329 r. przeczy identyczności Grotowica z urzędnikiem o tym samym imieniu, występującym w latach 1318-1321¹⁷. Nie podejmujemy się tutaj rozstrzygnięcia tej kwestii, poprzestajemy jedynie na jej zasygnalizowaniu.

Około r. 1324/25-1326 Jan Grot odbył swą pierwszą podróż zagraniczną. Prawdopodobnie głównym jej celem były studia prawnicze w Bolonii¹⁸ (według tradycji studiował u Jana Calderiniego). Być może, przebywał wtedy również w Awinionie (1325/26), razem z królewskimi posłami: archidiaconem krakowskim Jarosławem Bogorią i kanclerzem Zbigniewem ze Szczyrzyca¹⁹.

W r. 1326, po przeniesieniu, dla ukrócenia proniemieckich sympatii śląskiego duchowieństwa, dotychczasowego biskupa krakowskiego Nankera do Wrocławia papież Jan XXII powołał Grotowica na stolicę biskupią w Krakowie. Według tradycji został on wezwany do objęcia tego stanowiska wprost z Bolonii²⁰. Chociaż zdaniem Jana Długosza wybór ten nie był zgodny z oczekiwaniami króla Władysława²¹, elekt otrzymał sakrę biskupią z rąk arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława w dniu 1 października 1326 r.²²

Już od pierwszych miesięcy urzędowania Jan Grot ujawnił wyraźną dążność do wzmocnienia prestiżu własnej diecezji. Jej bogactwo i fakt rezydowania biskupa w Krakowie – stolicy państwa, w sąsiedztwie dworu królewskiego, w dużej mierze ułatwiały mu znajomość kulisów wielkiej polityki i aktywność na forum publicznym. Już w 1326 r. Grotowic podjął starania o podniesienie swej diecezji do rangi metropolii, ale ambicje te zostały ostatecznie utracone w czternaście lat później na skutek wspólnego oporu Kurii awiniońskiej, arcybiskupa gnieźnieńskiego

¹⁶ Tamże; K. M a l e c z y ń s k i, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, Wrocław 1951, s. 283.

¹⁷ J a s i ń s k i, dz. cyt., s. 79, przyp. 45.

¹⁸ "Johannes tamen Papa de codicione Johannis Grothonis et an viveret, in Studio enim Bononiensi alter alterius familiaritatem conteaxerat, inquirens, nuntiis regis cum de moribus, de prudentia et de scientia, ignorantes in negotio suo nociturum, efferentibus" (J. D ł u g o s z, *Vitae episcoporum* [w:] *Johannis D ł u g o s z i, Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. I, Kraków 1887, s. 411).

¹⁹ S z c z u r, dz. cyt., s. 50.

²⁰ "Qui Nankerus prius episcopus Cracoviensis, per Johannem papam XXII de Cracoviensi ad Wratislaviensem ecclesiam fuerat translatus et Johannes Grothonis in episcopum Cracoviensem fuit promotus in studio Bononiensis existens" (*Kronika Janka z Czarnkowa*, [w:] *Monumenta Poloniae historica* (dalej MPH), wyd. A. Bielowski, t. II, Lwów 1872, s. 666).

²¹ "Et licet Wladislaus Poloniae Rex alium, videlicet Otthonem Prepositum Gneznensem, Cancellarium Regni Poloniae in Episcopum Cracoviensem, missis etiam ob id specialibus nuntiis promoveri instituisset" (D ł u g o s z, *Vitae episcoporum*, s. 411).

²² M a t u s z e k, dz. cyt., s. 15.

i króla²³. Polityczna współpraca Grota z Władysławem Łokietkiem układała się zgodnie. Podstawą porozumienia było zdecydowanie antykrzyżackie nastawienie obydwu. Śmierć Łokietka i wstąpienie na tron Kazimierza Wielkiego w 1333 r. zmieniły sytuację. Początkowo biskup chciał zachować stanowisko wpływowego doradcy, lekceważąc trochę młodego króla. Kiedy jednak Kazimierz zaczął prowadzić własną politykę wobec Zakonu, zdecydowanie odmienną od linii ojca, Grotowic stanął na czele opozycji²⁴. Zapewne taktyka układów i chwilowych ustępstw na rzecz Krzyżaków wydawała mu się wręcz haniebna i zgubna dla polskiej racji stanu. Tę konkretną sytuację można rozpatrywać w kontekście ogólnego problemu postawy Kościoła wobec konfliktu polsko-krzyżackiego. Autorytet i wpływy duchowieństwa, które tak znacznie wzrosły w okresie rozbiegania dzielnicowego, spowodowały, że wielokrotnie dostojnicy kościelni mogli pozwalać sobie na formułowanie i forsowanie własnych koncepcji politycznych. "Biskup mógł sobie zawsze pozwolić na odmienny kierunek swoich sympatii czy niechęci, jeśli mu nie dogadzały tendencje władcy"²⁵.

Biskup krakowski wystąpił po raz pierwszy przeciw polityce monarchy, gdy ten zgodził się na arbitraż króla Węgier Karola Roberta i władcy Czech Jana Luksemburskiego w sporze z Zakonem²⁶. Wystąpienie to zostało potraktowane przez króla jako zdrada stanu. Na początku 1334 r. Kazimierz wystosował do papieża list, w którym określił postawę biskupa jako wrogą interesom państwa i autorytetowi władzy. Reakcja Kurii okazała się przychylna dla monarchy²⁷. Ponowna aktywizacja opozycji, a tym samym pogorszenie stosunków z Wawelem, nastąpiło w latach 1337-1338 podczas rokowań polsko-krzyżackich we Włocławku. Na ten okres przypada również zaostrzenie konfliktu na tle spraw majątkowych²⁸.

Natomiast kilka następnych lat, przebiegających pod znakiem antykrzyżackiej ofensywy dyplomatycznej, przyniosło poprawę atmosfery. W lipcu 1339 r. Grotowic uczestniczył w polsko-węgierskich rozmowach w Wyszehradzie. W tym samym roku złożył w Warszawie rzeczowe i wyczerpujące zeznanie przed trybunałem papieskim na procesie przeciw Zakonowi²⁹. Ta konsekwentna postawa, jak

²³ Z. K a c z m a r c z y k, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. II, Poznań 1946, s. 60.

²⁴ M a t u s z e k, dz. cyt., s. 15.

²⁵ J. K a w a s i ń s k a, *Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235-1343*, Warszawa 1927, s. 138.

²⁶ M a t u s z e k, dz. cyt., s. 15.

²⁷ Papież w liście z 30 IV 1334 r. powierzył rozjemstwo w tej sprawie nuncjuszowi i kolektorowi Galhardowi de Carceribus, wyraźnie potępiając postawę biskupa. Zob. K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 228.

²⁸ M a t u s z e k, dz. cyt., s. 15.

²⁹ *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. I, wyd. Z. Celichowski, Poznań 1856, s. 225-229; H. C h ł o p o c k a, *Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku. Studium źródłoznawcze*, Poznań 1967, s. 228.

również znajomość dyplomacji i prawa przyczyniły się zapewne do tego, że powierzono biskupowi zadanie obrony interesów polskich w Kurii papieskiej, gdzie miały się rozstrzygnąć losy wyroku warszawskiego³⁰. Podróż Grota do Awinionu, odbyta w latach 1340–1341 wspólnie z rycerzem Niemierzą, miała również na celu załatwienie sprawy obsadzenia biskupstwa wrocławskiego po Nankerze oraz polskiej organizacji kościelnej na Rusi³¹.

Mimo wysiłków Grotowica misja ta zakończyła się fiaskiem: biskupem wrocławskim został Przeclaw z Pogorzeli, stronnik Luksemburgów i wróg polskość³²; papież Benedykt XII wyroku warszawskiego nie zatwierdził, mianował natomiast trzech komisarzy dla finalizacji układów z Krzyżakami (jednym z tych komisarzy miał być właśnie biskup krakowski³³). Po powrocie do kraju, który nastąpił po 23 lipca 1341 r.³⁴, Jan Grot został szczerze wynagrodzony przez króla z uwagi na "certis negotiis apud sedem Apostolicam personaliter laborando"³⁵. Niepowodzenie poselstwa do Awinionu spowodowało kapitulację opozycji politycznej w kraju³⁶. Po raz ostatni biskup zademonstrował swoje antykrzyżackie stanowisko, odmawiając podpisu pod aktem pokoju kaliskiego z 23 lipca 1343 r.³⁷ Od tego czasu wycofał się z czynnego życia politycznego, koncentrując swą uwagę przede wszystkim na sprawach gospodarczych diecezji.

Powyższe stwierdzenie nie oznacza, że poprzednio, w okresie swej wzmoczonej aktywności politycznej, nie troszczył się o interesy materialne diecezji i o swoje własne³⁸. Energiczna akcja kolonizacyjna, ingerencja w sprawę patronatu poszczególnych parafii, twarda polityka w kwestii dziesięcin z nowizn, samowola w rozdawnictwie beneficjów – to punkty, w których polityka Grotowica okazała się sprzeczna z dążeniami monarszymi. Pewne animozje istniały już za czasów Łokietka (np. spór o prebendę w parafii św. Floriana na Kleparzu³⁹), ale po

³⁰ Chłopocka, dz. cyt., s. 228.

³¹ Niwiński, dz. cyt., s. 80; Kaczmarski, dz. cyt., s. 26.

³² Niwiński, dz. cyt., s. 80.

³³ Matusek, dz. cyt., s. 17.

³⁴ Papież wystawił mu wówczas "salvus conductus". Zob. Kaczmarski, dz. cyt., s. 26.

³⁵ Dokument Kazimierza Wielkiego z 20 II 1342 r. (KDKK I, nr 172).

³⁶ Matusek, dz. cyt., s. 17.

³⁷ Sygnatariuszami dokumentu z 23 VII 1343 r. byli: arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria oraz trzech biskupi: wrocławski Maciej, poznański Jan i plocki Klemens. Zob. *Codex diplomaticus Poloniae* (dalej Cod. Dipl. Pol.), wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, t. IV, Warszawa 1848, s. 69).

³⁸ J. Ptasiński, *Denar św. Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce*, "Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności", 51(1908), s. 189.

³⁹ Tamże.

objęciu rządów przez jego syna sprzeczność interesów biskupa i króla doprowadziła do paru otwartych i bardzo ostrych konfliktów.

Pierwszy z nich miał miejsce zaraz w 1333 r. i dotyczył nadużyć Jana Grota, dokonanych przy obsadzaniu probostw⁴⁰. Biskup lekceważył prawo patronów kościołów do wskazywania kandydatów na opustoszałe probostwa, przeprowadzał samowolne zmiany w sieci parafialnej. Poczynania te godziły w interesy rycerstwa i samego króla, który również te sprawy poruszył we wspomnianym wyżej liście do papieża.

Drugi zatarg, o bardziej dramatycznym przebiegu, nastąpił w r. 1338. Biskup zarzucił monarsze brak poszanowania immunitetu sądowego Kościoła. W formie protestu przedsięwziął pod nieobecność króla zbrojny napad na zamek wawelski w celu odbicia uwięzionego tam swego sługi⁴¹. Po tym incydencie Kazimierz oskarżył biskupa wobec papieża o obrazę majestatu, ale dzięki interwencji papieskiej doszło do zgody.

W 1342 r., czyli wkrótce po powrocie biskupa Grota z Awinionu, doszło do kolejnego sporu na tle gospodarczym. Ustanowienie targu we wsi królewskiej Sokolniki zagroziło poważnie interesom pobliskiego Skalbimierza, stanowiącego własność tamtejszej kolegiaty. Konflikt ten wkrótce załagodzony i rozwiązano kompromisowo⁴². Jednakże dążenie króla do przejęcia części dochodów diecezji poprzez nakładanie na ludność w dobrach biskupa i kapituły dodatkowych ciężarów stało się kamieniem obrazy dla Grota. Schroniwszy się w swoim zamku w Iłży, nałożył ostre kary kościelne na monarchę i na diecezję. Król zaś wezwał ludność do nieprzestrzegania interdyktu. Zaostrzającemu się konfliktowi kres położyła dopiero interwencja Kurii: papież Klemens VI listem z 24 października 1344 r. wezwał obie strony do zaprzestania walki. Ostatecznie biskup został zmuszony do cofnięcia klątwy i interdyktu. Ingerencja państwowa w sprawy gospodarcze biskupstwa stała się groźnym precedensem⁴³.

Kwestie majątkowe stanowiły również tło antagonizmów Grotowica z duchowieństwem diecezji i z ludnością dóbr biskupich⁴⁴. Do poważniejszych należał spór z kanonikami kościoła św. Floriana pod Krakowem o dziesięciny z tzw. nowizn w ziemi bieckiej i żmigrodzkiej (1343)⁴⁵. W r. 1345 rozgorzał konflikt między biskupem a mieszkańcami wsi Rybna i Przeginia, żądającymi zmiany

⁴⁰ K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 99–100; N i w i ń s k i, dz. cyt., s. 71.

⁴¹ K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 198.

⁴² Na podstawie dokumentu z 20 II 1342 r. wiadomo, że król odsprzedał biskupowi wieś Sokolniki, nadając jednocześnie Skalbimierzowi prawa miejskie. Zob. K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 198.

⁴³ Tamże, s. 199; N i w i ń s k i, dz. cyt., s. 84.

⁴⁴ Należy podkreślić, że w relacjonowanych wyżej sporach Grotowica z królem duchowieństwo parafialne stawało parokrotnie po stronie monarchy.

⁴⁵ K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 173.

dziesięciny snopowej na pieniężną. Gwałtowny spór zakończył się ugodą, zawartą dzięki pośrednictwu opata tynieckiego i sołtysa tych wsi⁴⁶. Energiczna działalność biskupa przejawiała się nie tylko w formie obrony własnych uprawnień fiskalnych. Istotnym jej aspektem było konsekwentne popieranie kolonizacji na prawie niemieckim, podejmowanej głównie przez osoby świeckie. Znanych jest 17 dokumentów wydanych przez biskupa, które dotyczyły zezwoleń na lokację, obsadzanie sołectw i uprawnień sołtysów⁴⁷.

Z lokacjami na prawie czynszowym wiąże się bezpośrednio sprawa zakładania nowych parafii. "Nadawały one bowiem nowo zakładanym wsiom cechę trwałości, przytwarzały ich mieszkańców do gruntu [...] i były jednocześnie placówkami kulturalnymi"⁴⁸. Zdaniem badaczy biskup Grot erygował w swej diecezji ponad 20 nowych parafii⁴⁹. Zachowane dyplomy potwierdzają założenie sześciu placówek⁵⁰. Oprócz tego erygował w katedrze krakowskiej dwa ołtarze: jeden pod wezwaniem św. św. Kosmy i Damiana, drugi św. Wincentego⁵¹.

O wszechstronności zainteresowań Jana Grotowica świadczy również jego działalność w zakresie ustawodawstwa kościelnego. To on właśnie zainicjował wydanie w 1328 r. pierwszych statutów kapitulnych, a w trzy lata później statutów synodalnych, którymi posługiwano się w diecezji krakowskiej aż do 1373 r.⁵²

Biskup Jan Grot zmarł 5 sierpnia 1347 r. we wsi Wawrzeńczyce, co zostało w następujący sposób odnotowane w kalendarzu kapituły krakowskiej: "5 Augusti Anno Domini MCCCXLVII obiit Johannes Grothonis episcopus famosus Cracoviensis, qui multa bona Ecclesie Cracoviensi fecit, et rationale, quod vocatur alio nomine palium beati Petri a sede apostolica impetravit. Oretur pro eo"⁵³.

Ta zapiska kalendarzowa została tu przytoczona nieprzypadkowo, gdyż stanowi pierwszą próbę oceny – jak widzimy, pozytywnej – osoby i działalności biskupa. Ocena ta była jednoznacznie pozytywna również u Długosza⁵⁴.

⁴⁶ Tamże, s. 166; dok. Grot z 29 XII 1345 r. (*Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego* (dalej KTyn), wyd. W. Kętrzyński, S. Smolka, t. I, Lwów 1875, nr 66).

⁴⁷ Zob. rozdz. II.

⁴⁸ K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 81.

⁴⁹ Tamże, s. 96.

⁵⁰ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej* (dalej: ZDKiDK), wyd. S. Kuraś, cz. 1, Lublin 1956, cz. 1, nr 38-40; KDKK I, nr 160; ZDKiDK, cz. 1, nr 44 i 45.

⁵¹ Dok. z 13 VI 1335 (KDKK I, nr 157) oraz z 17 VII 1338 (tamże, nr 163).

⁵² K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 68; *Statuta Capituli Ecclesie Cathedralis Cracoviensis*, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, wyd. A. Z. Helcel, t. IV, Warszawa 1856, s. 118-124.

⁵³ *Calendarii Cracoviensis*, MPH VI, s. 651-652.

⁵⁴ D ł u g o s z, dz. cyt., s. 411.

W XVI w. podejmowano nawet próby ustanowienia kultu Grotowica⁵⁵, co potwierdzałoby tezę o popularności tej postaci jako wzorowego pasterza i obrońcy interesów Kościoła. W literaturze naukowej wielokrotnie podkreślano zasługi biskupa krakowskiego dla obrony sprawy polskiej na forum międzynarodowym⁵⁶, zarazem jednak akcentowano liczne negatywne aspekty jego działalności: twardą politykę gospodarczą, skłonność do konfliktów, zarzucano mu nepotyzm i symonię⁵⁷. Wydaje się, że najbardziej wyważoną ocenę postawy biskupa dał Z. Kaczmarczyk, umieszczając jego osobę na szerszym tle wydarzeń i prądów ideowych epoki. Chyba słuszny jest jego pogląd, iż konflikty między Janem Grotem a monarchami nie wynikały jedynie z konkretnej sytuacji, ale również ze specyfiki pozycji biskupa krakowskiego jako spadkobiercy tradycji przewagi Kościoła tej dzielnicy nad książętami. Uparte dążenie do utrzymania dominacji Kościoła nad władzą państwową stanowiło także przejaw teorii uniwersalistycznych, żywych w działaniach Stolicy Apostolskiej jeszcze w początkach XIV w.⁵⁸

⁵⁵ N i w i ń s k i, dz. cyt., s. 99.

⁵⁶ Tamże; C h ł o p o c k a, dz. cyt., s. 228; M a t u s z e k, dz. cyt., s. 17.

⁵⁷ P t a ś n i k, dz. cyt., s. 189.

⁵⁸ K a c z m a r c z y k, dz. cyt., s. 228.

Rozdział II

FORMULARZ DOKUMENTÓW BISKUPICH W LATACH 1326–1347

1. Ogólna charakterystyka dokumentów

Przed przystąpieniem do analizy struktury treści spuścizny dokumentowej kancelarii biskupa Jana Grota celowe wydaje się przedstawienie ogólnej charakterystyki owej spuścizny.

Otóż wśród 42 badanych świadectw znajdują się 33 dokumenty dyspozytywne, które tworzą nowy stan prawny i potwierdzają go w przypadku wątpliwości co do jego zaistnienia¹. Spośród pozostałych sześć świadectw reprezentuje typ dokumentu poświadczeniowego, trzy są dokumentami sądowymi. Rodzaje czynności prawnych, których dotyczyły dokumenty, prezentuje tabela nr 1.

Tabela 1. Dokumenty według czynności prawnej
a) Lokacje wsi, sprzedaż sołectw

Lp.	Typ dokumentu	Pozwolenie na lokację	Sprzedaż (nadanie) sołectwa	Nr rejestru	Rok
1	dyspozytywny	+		4	1328
2	dyspozytywny		+	7	1331
3	dyspozytywny		+	10	1332
4	dyspozytywny		+	17	1334
5	dyspozytywny	+		23	1337
6	dyspozytywny	+		26	1338
7	dyspozytywny		+	29	1343
8	dyspozytywny	+		30	1343
9	dyspozytywny	+		34	1345
10	dyspozytywny		+	36	1346
11	dyspozytywny	+		39	1347
12	dyspozytywny	+		40	1347
13	poświadczeniowy		+	24	1337
14	poświadczeniowy		+	28	1342
		7	7		

¹ J. S z y m a ń s k i, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 464.

b) Obrót nieruchomościami i uposażeniami

Lp.	Typ dokumentu	Ziemia i inne nieruchomości			Dziesięciny			Nr rejestru	Rok
		nadanie	zamiana	przysądzenie	nadanie	zwolnienie	przysądzenie		
1	dyspozytywny					+		1	1327
2	sądowy						+	5	1330
3	dyspozytywny	+						9	1332
4	dyspozytywny						+	11	1333
5	dyspozytywny	+						12	1333
6	dyspozytywny						+	13	1334
7	dyspozytywny					+		15	1334
8	poświadczeniowy	+			+			16	1334
9	sądowy			+				18	1335
10	dyspozytywny				+			19	1335
11	poświadczeniowy						+	22	1337
12	poświadczeniowy			+				41	1337
13	dyspozytywny				+			25	1335
14	dyspozytywny						+	27	1339
15	dyspozytywny				+			31	1344
16	sądowy						+	35	1345
17	dyspozytywny				+			37	1346
18	poświadczeniowy		+					38	1346
		3	1	2	5	2	6		

c) Erekcje świątyń

Lp.	Typ dokumentu	Miejscowość	Erekcja kościoła parafialnego	Erekcja kaplicy	Nr rejestru	Rok
1	dyspozytywny	Tarnów (zamek)		+	6	1331
2	dyspozytywny	Chometów	+		8	1331
3	dyspozytywny	Drażgów	+		14	1333
4	dyspozytywny	Chrobrzany	+		21	1337
5	dyspozytywny	Dobrowoda	+		32	1345
6	dyspozytywny	Staszów	+		33	1345
			5	1		

Z przedstawionej klasyfikacji czynności prawnych w dokumentach wynika, iż najwięcej dyplomów dotyczy obrotu nieruchomościami i uposażeniami (18 świadectw) oraz spraw związanych z lokacjami wsi i sprzedażą sołectw (14). Znamienna jest mała liczba dokumentów porządkujących kwestie wewnętrzkościelne. Zapewne nie było potrzeby wystawiania większej liczby tego typu przekazów ze

d) Dokumenty statutowe

Lp.	Typ dokumentu	Rodzaj sprawy		Nr regestu	Rok
		Sądownictwo wewnątrzkościelne	Porządek mszy		
1	dyspozytywny		+	2	1328
2	dyspozytywny	+		2	1328
3	dyspozytywny		+	20	1336
4	dyspozytywny	+		1a	1327
		2	2		

względu na to, że statuty diecezjalne wydane przez biskupa Nankera² i przez samego Grota³ w dużym stopniu uporządkowały wiele spraw kościelnych.

Z kolei należy się zastanowić, kto był odbiorcą dokumentów wystawionych przez kancelarię biskupią. Strukturę społeczną adresatów obrazuje tabela nr 2.

Do najliczniejszej i najbardziej jednolitej grupy odbiorców, którą można wyodrębnić na podstawie powyższego zestawienia, należą osoby fizyczne (19 dokumentów), w większości sołtysi wsi biskupich (12). Zjawisko to można powiązać z dużą aktywnością biskupa na polu gospodarczym, głównie z kolonizacją na prawie magdeburskim.

Spośród adresatów nie będących osobami fizycznymi najwięcej dokumentów otrzymały parafie (10, w tym 6 dokumentów erekcyjnych) oraz kapituła krakowska (6). Nieliczne natomiast są dyplomy dla wsi i klasztorów (po 3).

2. Analiza formularza

Z analizy struktury treści dokumentów powstałych w kancelarii biskupa Grota wynika, że zasadniczo stosowano w nich formularz rozbudowany. Jest to taka konstrukcja przekazu, która oprócz elementów koniecznych dla jego mocy prawnej (intytulacja, dyspozycja, koroboracja, testacja, datacja⁴) zawiera sformułowania nie mające bezpośredniego wpływu na ważność dokumentu. Zalicza się do nich arengę, narrację, sankcję, formuły perpetuacyjne, salutacyjne, penalne itp. Na ogólną liczbę 42 badanych dyplomów formularz rozbudowany spo-

² Rok 1320; *Statuta Nankeri Episcopi Cracoviensis*, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki* (dalej SPPP), wyd. A. Z. Helcel, t. IV, Warszawa 1856, s. 3-32.

³ *Statuta Capituli Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*, SPPP IV, s. 118.

⁴ B. T r e l i ń s k a, *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich 1290–1573*, Warszawa–Łódź 1983, s. 107.

Tabela 2. Odbiorcy dokumentów

Lp.	Typ dokumentu	Osoby fizyczne	Inni odbiorcy				Nr rejestru	Rok
			wsie	parafie	klasztory	kapituła krakowska		
1	dyspozytywny		+	+			1	1327
2	dyspozytywny			+			1a	1327
3	dyspozytywny					+	2	1328
4	dyspozytywny					+	3	1328
5	dyspozytywny	+					4	1328
6	sądowy	+					5	1330
7	dyspozytywny			+			6	1331
8	dyspozytywny	+					7	1331
9	dyspozytywny			+			8	1331
10	dyspozytywny			+			9	1332
11	dyspozytywny	+					10	1332
12	dyspozytywny				+		11	1333
13	dyspozytywny	+					12	1333
14	dyspozytywny				+		13	1334
15	dyspozytywny			+			14	1334
16	dyspozytywny		+				15	1334
17	poświadczeniowy				+		16	1335
18	dyspozytywny	+					17	1334
19	sądowy	+					18	1335
20	dyspozytywny					+	19	1335
21	dyspozytywny					+	20	1336
22	dyspozytywny			+			21	1337
23	poświadczeniowy			+			22	1337
24	dyspozytywny	+					23	1337
25	poświadczeniowy	+					24	1337
26	poświadczeniowy	+					41	1337
27	dyspozytywny					+	25	1338
28	dyspozytywny	+					26	1338
29	dyspozytywny			+			27	1339
30	poświadczeniowy	+					28	1342
31	dyspozytywny	+					29	1343
32	dyspozytywny	+					30	1343
33	dyspozytywny					+	31	1344
34	dyspozytywny			+			32	1345
35	dyspozytywny			+			33	1345
36	dyspozytywny	+					34	1345
37	sądowy		+				35	1345
38	dyspozytywny	+					36	1346
39	dyspozytywny			+			37	1346
40	poświadczeniowy	+					38	1346
41	dyspozytywny	+					39	1347
42	dyspozytywny	+					40	1347
		19	3	11	3	6		

* Sołtys wsi biskupiej.

tykamy w 37 (ponad 80%). Z wyjątkiem 7 przypadków⁵ kolejność następowania formuł po sobie jest raczej stała. Tworzą one dyktat krakowskiej kancelarii biskupiej w pierwszej połowie XIV w.

I n w o k a c j a

Teksty 35 dyplomów⁶ rozpoczynają się od przywołania imienia Bożego, czyli od inwokacji werbalnej⁷. Z uwagi na nieznaną formę oryginałów dokumentów nie można stwierdzić, czy była ona uzupełniana jakąś formą graficzną. Postać inwokacji jest zasadniczo niezmienna i występuje jako wezwanie: "In nomine Domini amen". Opuszczenie jej w siedmiu przypadkach⁸ trudno jest precyzyjnie umotywić. Wydaje się, że pominięcie w nich tego elementu nie było regułą, wynikającą z charakteru całości przekazu.

A r e n g a

Arenga pojawia się w 26 dyplomach⁹. Umiejscowiana zawsze po inwokacji, 23 razy poprzedza intytulację, trzykrotnie promulgację¹⁰. W przekazie z 8 kwietnia 1328 r. zastępuje ją zwrot: "Ad decorem nostre matricis Ecclesie"¹¹, zaliczany zasadniczo do dyspozycji, ale dość często występujący też w innych miejscach¹².

⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (dalej KDKK), wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1874, nr 145 i 146; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej KDMp), wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1886, nr 606; KDKK II, nr 247; KDMp III, Kraków 1887, nr 641; KDKK I, Kraków 1876, nr 158; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej* (dalej ZDKiDK), wyd. S. Kuraś, cz. 1, Lublin 1965, nr 45.

⁶ KDKK I, nr 144; KDKK II, nr 244; ZDKiDK, cz. 1, nr 37, 38; KDKK II, nr 246; ZDKiDK, cz. 1, nr 39; KDKK II, nr 247, 249; KDKK I, nr 151, 153, 163, 182; KDMp I, nr 195; KDKK I, nr 157, 158, 160; ZDKiDK, cz. 1, nr 40-42; KDKK II, nr 250; KDKK I, nr 161; *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej ZDMp), cz. 1, nr 40; KDKK II, nr 251, 252; KDKK I, nr 173, 177; ZDKiDK, cz. 1, nr 44; KDKK I, nr 179; KTyn, nr 66; KDKK I, nr 180; ZDKiDK, cz. 1, nr 46; KDKK I, nr 181, 183; ZDMp, cz. 4, nr 920; *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa* (dalej KmKr), t. III, nr 374.

⁷ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934, s. 63.

⁸ KDKK I, nr 145, 146; KDMp II, nr 606; KDKK II, nr 248; KDMp III, nr 641; KDKK I, nr 168; ZDKK I, nr 45.

⁹ KDKK I, nr 144; KDKK II, nr 245, 247; ZDMp IV, nr 40; ZDKK I, nr 38, 39; KDKK II, nr 246; KDMp I, nr 195; KDKK I, nr 157, 158, 160, 161, 163, 173, 177, 179, 180-183; KDKK II, nr 249, 251, 252; ZDKK I, nr 44; KTyn, nr 66; KmKr III, nr 374.

¹⁰ Przed promulgacją arenga występuje w dok.: KDKK II, nr 246, 249, 252.

¹¹ KDKK I, nr 146.

¹² M. Bieleńska, *Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296-1299*, "Studia Źródłoznawcze" (dalej Stud. Źródł.), 6(1961), s. 21.

Rola tego elementu wśród wszystkich formuł jest specyficzna. Arenga, występująca w postaci sentencji filozoficznych czy prawnych, a także wywodów teologicznych, miała przede wszystkim znaczenie motywacyjne. Funkcjonowała także jako literacki ozdobnik, dający dyktatorowi dyplomu okazję do popisania się erudycją. Tak zadania tej formuły określały wyraźnie średniowieczne libri formularum, stwierdzając, że jest to "quedam prefatio que ad captandam benevolentiam premititur et facit ad ornatum"¹³. Rola motywacyjna arengi staje się bardziej zrozumiała, gdy uświadomimy sobie, że średniowiecze było epoką nastawioną wrogo wobec samodzielności myślenia i poczynań nowatorskich, nie mających punktów odniesienia w przeszłości. Zgodnie z mentalnością tej epoki dobre mogło być tylko to, co nawiązywało do istniejących już wzorców¹⁴. Dlatego podejmując decyzje szukano wzoru we wcześniejszych precedensach, powoływano się na uznane autorytety, takie jak tradycja prawna, Pismo Święte czy Ojcowie Kościoła.

Zastosowanie kryterium treściowego pozwoliło na wyróżnienie kilku zasadniczych typów areng.

1. Typ pierwszy, reprezentowany najliczniej, bo w 13 przekazach¹⁵, stanowią formuły, w których przewija się motyw upływu czasu i niszczenia wszystkiego wraz z nim. Stąd pragnienie i konieczność zachowania czynów poprzez pismo. Sformułowania takie odzwierciedlają stosunek człowieka średniowiecza do pamięci zbiorowej i do pisma, służącego zachowaniu i utwaleniu słowa, które z natury swej jest przemijające ("verba volant, scripta manent"). Zatem pismo było tym, co pozwalało człowiekowi wznieść się ponad przemijanie i czas, co służyło uwiecznieniu spraw ważnych i wielkich¹⁶.

Ze względu na swe magiczne znaczenie w niepiśmiennym na ogół społeczeństwie średniowiecznym pismo sakralizowało nie tylko rzeczy, instytucje i osoby, ale również sprawy. Mimo swej powtarzalności, wręcz stereotypowości, arengi traktujące o czasie miały wiele walorów, służyły upowszechnianiu średniowiecznej doktryny czasu, propagując najprostsze i najbardziej popularne wyobrażenia na jego temat¹⁷.

Dla areng z dokumentów biskupa Grota charakterystyczny jest zwrot: "ea (omnia) quae aguntur (fiunt) in tempore, simul labantur et thabescunt (cale-

¹³ Zob. A. G i r y, *Manuel de diplomatique*, Paris 1925², s. 537.

¹⁴ S. K u r a ś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV w.*, Wrocław–Warszawa 1971, s. 40.

¹⁵ KDCK I, nr 144, 161, 173, 179–183; KDCK II, nr 245–247, 249, 252.

¹⁶ B. K ü r b i s, *Pisarze i czytelnicy w Polsce XII i XIII w.*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 160.

¹⁷ *Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w.*, red. J. Dowiat, Warszawa 1985, s. 470.

fiunt et corrumpuntur) cum tempore". Pojawił się on po raz pierwszy w 1327, po raz ostatni w 1347 r. Godne zauważenia jest to, że większość opatrzonych nim dyplomów dotyczy tego samego rodzaju spraw: spraw gospodarczych (nadania sołectw i dóbr pod zasiedlenie). Spisanie faktu nadania – uzyskania immunitetu, miało go umocnić, bo czynność żyje "dum vivit littera". Dwa razy¹⁸ spotykamy arengę niemal identyczną stylistycznie: "Quoniam ea, que aguntur in tempore, simul labantur et thabescunt cum tempore, nisi scriptis autenticis cum adminiculatione testitum pehennentur ad memoriam posterorum (ad perpetuam memoriam)".

2. Odmianę drugą stanowią arengi, w których powtarza się motyw nagrody udzielanej przez Kościół osobom wiernie mu służącym bądź też zsyłanej przez Opatrzność za cnotliwe życie. Pierwsza z tych wersji występuje w 4 dokumentach¹⁹, dwukrotnie dosłownie w tym samym brzmieniu: "Quis sacri Canonis testante eloquio ecclesiasticis utilitatibus desuadentes, ecclesiastica est dignum remuneracione gaudere, ut qui se voluntariis obsequiorum necessitatibus subiuciant iuxta desiderium animi sui dignis provisionibus consolventur".

W dwóch dokumentach z 1331 r. występują arengi podobnie sformułowane stylistycznie, mówiące o nagrodzie udzielanej przez Opatrzność: "Quia bonae rei dare consultum et praesentis vitae habetur praesidium et aeternae retributionis expectare cernitur praemium". "Quoniam bonae rei dare consultum et retributionis indubie bravium expectatur"²⁰.

3. W arengach czterech dyplomów²¹, pochodzących zasadniczo z końcowych lat działalności biskupa Grota (1336–1345), występują motywy teologiczne. Arengi te są najbardziej rozbudowane, głoszą chwałę i wszechmoc Bożą. Uwielbiać Boga ma człowiek, który "pro modo fragilitatis suae in via peregrinationis constitutus [est]", jak pięknie mówi się w przekazie z 1 października 1344 r.²²

Odrębnie należy potraktować trzy arengi, wykraczające poza zakres wyodrębnionych grup. Pierwszą, traktującą o smętnych skutkach sporów, spotykamy w dokumencie ze stycznia 1334 r., rozstrzygającym zatarg o dziesięć²³. W dwóch przypadkach tekst sprawia wrażenie sentencji prawnej. Znajduje się on w dyplomie z 27 października 1327 r., wyznaczającym granice kilku krakowskich parafii oraz w dokumencie z 1345 r., potwierdzającym sprzedaż sołectwa²⁴.

¹⁸ KDKK I, nr 180, 181.

¹⁹ KDKK I, nr 157, 163; ZDMp I, nr 40; KTyn, nr 66.

²⁰ ZDKiDK, cz. 1, nr. 38, 39.

²¹ KDKK I, nr 158, 160, 177; ZDKK I, nr 44.

²² KDKK I, nr 177.

²³ KDMp I, nr 195.

²⁴ KmKr III, nr 374; ZDKiDK, cz. 1, nr 45.

Można zaryzykować stwierdzenie, że w tych przypadkach tekst arengi został specjalnie dopasowany do dyspozycji.

I n t y t u l a c j a

Intytulacja, zawierająca imię i tytuł wystawcy dokumentu, występuje w dwu odmianach. Przekazując informację o pochodzeniu urzędu biskupiego stwierdza, że wywodzi się on z woli (decyzji) bądź z łaski Boga i Stolicy Apostolskiej.

1. Wersja pierwsza przybiera postać zwrotu: "Nos Johannes divina et Apostolice Sedis providentia Episcopus Cracoviensis", poprzedzonego słowami: *idcirco, quod, igitur*. Jest to odmiana zdecydowanie preferowana. Zastosowano ją w 34 dyplomach, wydawanych przez cały okres urzędowania biskupa Grota²⁵.

2. Pogląd o łasce Bożej i papieskiej jako źródle nadania godności biskupiej znalazł swe odbicie w sformułowaniu: "Nos Johannes divina et Apostolice Sedis gratia Episcopus Cracoviensis". Zostało ono użyte tylko w 1337²⁶ i w 1345 r.²⁷

Formuła łącząca przedstawione wyżej wątki pojawia się w dyplomie z r. 1331: "Proinde nos Johannes divina providentia et Apostolice Sedis gratia Episcopus Cracoviensis"²⁸.

Drugi przypadek szczególny to przekaz powstały jesienią 1337 r., którego współwystawcą była kapituła katedralna. Fakt ten został uwzględniony w intytulacji, która brzmi: "Nos Johannes divina et Apostolice Sedis providentia Episcopus et Capitulum ecclesie Cracoviensis"²⁹.

S a l u t a c j a

Salutację w dyplomach biskupich zastosowano tylko raz. Pojawiła się ona w dokumencie przeznaczonym dla żeńskiego klasztoru w Staniątkach w postaci zdania: "Dilectis in Christo filiabus magistre totique conventi sororum in Staniątky ordinis s. Benedicti, salutem in omnium Salvatore"³⁰.

²⁵ KDKK I, nr 144–146, 151, 157, 160, 161, 163, 168, 173, 177, 179–183; KDKK II, nr 245–249, 251, 252; ZDKK I, nr 37, 39–41, 46; KDMp I, nr 195; KDMp III, nr 641; ZDMp I, nr 40; KTyn, nr 66; KmKr III, nr 374.

²⁶ ZDKiDK, cz. 1, nr 41; KDKK II, nr 249.

²⁷ ZDKiDK, cz. 1, nr 44, 45.

²⁸ ZDKiDK, cz. 1, nr 38.

²⁹ ZDMp, cz. 4, nr 920.

³⁰ KDMp III, nr 641.

P r o m u l g a c j a

Ogłoszenie woli wystawcy spotykamy w 31 przekazach, 11 przekazów jest go pozbawionych³¹. Formuła promulgacyjna wprowadza do tekstu atmosferę odświętności i podkreśla ważność chwili, w której dokonuje się czynność prawna. Konwencja stylistyczna, w ramach której czynność tę podaje się do wiadomości "wszystkim obecnym i przyszłym", mającym oglądać w przyszłości jej spisane świadectwo, czyni z promulgacji formułę publicznego aktu dyspozytywności wystawcy.

W kancelarii biskupiej element ten był stylizowany w dwóch podstawowych wariantach:

1. W wariacie pierwszym, znacznie częściej stosowanym (22 przypadki), stylizowano tekst w pierwszej osobie liczby mnogiej. Schemat tej konstrukcji przedstawia się następująco: "Notum facimus universis (presentibus et futuris) et (singulis) praesencium noticiam habituris (inspecturis)". Taka postać pojawia się w 18 dokumentach³². Do niej zaliczamy również zwrot: "Scire (notum esse) volumus universos (is) presencium noticiam habituros (is)", występujący w dwóch dyplomach³³. Oprócz niego włączymy tu także jednostkowe promulgacje z dwóch innych dokumentów ("Notum cupimus fore universis, tam presentibus quam futuris" i "Horum serie litterarum ad noticiam deduimus singulorum"³⁴).

2. Drugą odmianę stanowią zdania spisane w trzeciej osobie liczby pojedynczej³⁵ oraz w trzeciej osobie liczby mnogiej: "Noverint universi (tam presenti quam futuri) presentem litteram habituri (inspecturi)". Formę tę w latach 1333–1346 zastosowano siedmiokrotnie³⁶.

N a r r a c j a

Narracja jest częścią przekazu informującą o motywach i okolicznościach jego powstania. Precyzyjne jej wyodrębnienie nie jest rzeczą łatwą ze względu na to, że jej postać pokrywa się w pewnej mierze ze stylistyką arengi. Z drugiej strony bezpośrednie sąsiedztwo dyspozycji zaciera nieco granice narracji. Stąd bierze się możliwość rozmaitych interpretacji niektórych sformułowań.

³¹ KDKK I, nr 145, 146, 158, 177; KDKK II, nr 247; KDMp II, nr 606; KDMp II, nr 641; ZDMp I, nr 40; ZDKK I, nr 44, 45; KmKr III, nr 374.

³² KDKK I, nr 151, 157, 160, 161, 163, 173, 179, 181–183; KDKK II, nr 246, 251; ZDKK I, nr 37, 39, 42; KDMp I, nr 185; ZDMp IV, nr 920; KTyn, nr 66.

³³ KDKK I, nr 144; ZDKiDK, cz. 1, nr 38.

³⁴ KDKK I, nr 180; ZDKiDK, cz. 1, nr 41.

³⁵ KDKK II, nr 246 i 249.

³⁶ KDKK I, nr 153, 168; KDKK II, nr 248, 250, 252; ZDKK I, nr 40, 46.

Element narracyjny spotykamy w 34 tekstach³⁷. Przybiera on rozmaite formy, od szczegółowych opisów sytuacji do zdań sentencjonalnych i bezosobowych.

1. W narracji czterech dokumentów z lat 1328–1345³⁸ występuje wątek religijny. Typ ten charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem objętości. Formuła najbardziej rozbudowana występuje w dokumencie z 13 maja 1331 r., gdzie ma postać niemalże hymnu maryjnego: "Piae devotionis considerantes oculo totum ad id laudem Dei omnipotentis pertinere, quidquid B. Virginis Marie solemniter exhibitum fuerit et impensum; quae quidem Virgo regia se merito exigit precario venerari, cuius cunctus mundus est salvatus suffragio, est enim domina regum, decus mulierum, lux sanctorum et congratulatio angelorum, consolatio miserorum, refugium peccatorum omniumque reperatio credentium, a qua salutis nostrae emanavit initium et nobilitas populi Christiani"³⁹.

2. Inną pobudkę działania dokumentotwórczego przedstawiają narracje wyrażające pragnienie polepszenia stanu dóbr biskupich. Motyw ten jest charakterystyczny dla ogółu XIV-wiecznych przywilejów lokacyjnych⁴⁰. W analizowanych przekazach od r. 1332⁴¹ pojawia się on ośmiokrotnie. Charakterystyczne są zwroty: "Cupientes fructus et redditus bonorum et possessionum ecclesie nostre ampliare et ad conditionem (utilitatem) redigere meliorem" oraz "Meliorationibus bonorum mensae nostre efficaciter intendentes". Ta motywacja łączy się dwukrotnie z argumentacją teologiczną⁴², dwukrotnie z prośbą indywidualną⁴³.

3. Wątek prośb lub zasług konkretnej osoby jako przyczyny wystawienia dyplomu spotykamy w 9 świadectwach⁴⁴. Ta wersja narracji typowa jest dla aktów nadań na rzecz określonych osób i uposażeń miejsc kultu. Widać tu wyraźnie zbieżności stylistyczne, a wręcz zadziwiająca jest identyczność narracji w dokumentach z 13 czerwca 1335 r. i 17 lipca 1338 r. Obydwa te dokumenty dotyczą uposażenia: pierwszy – kaplicy, drugi – ołtarza w katedrze krakowskiej, ufundowanych przez osoby z otoczenia biskupa. Narracja jest identyczna w najdrobniejszych szczegółach, zmienia się tylko imię i godność fundatora: "Quod

³⁷ KDKK I, nr 144-146, 151, 153, 158, 160, 163, 168, 173, 177, 180-183; KDKK II, nr 246-250, 252; ZDKK I, nr 38-41; 44-46; KDMp I, nr 195; KDMp III, nr 641; ZDMp I, nr 40; ZDMp IV, nr 920; KTyn, nr 66; KmKr III, nr 374.

³⁸ KDKK I, nr 145; ZDKiDK, cz. 1, nr 38, 44, 45.

³⁹ ZDKiDK, cz. 1, nr 38.

⁴⁰ K. K a c z m a r c z y k, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV wieku*, "Przegląd Historyczny", 11(1910), s. 14.

⁴¹ KDKK I, nr 153, 173, 183; KDKK II, nr 247, 248, 250; ZDKK I, nr 39; ZDMp I, nr 40.

⁴² KDKK I, nr 158, 177.

⁴³ KDKK II, nr 246, 252.

⁴⁴ KDKK I, nr 144, 157, 160, 163, 168, 180, 182; KDKK II, nr 249; ZDKK I, nr 46.

cum venerabilis frater noster in Christo dilectus Magister Martinus Cantor et Canonicus (Petrus dictus Miles, Scholasticus et Canonicus) Ecclesie nostre, multa obsequia fructuosa nobis et eidem Ecclesie nostre preteritis temporibus impediverit et in futurum dante domino impendere est paratus, et presertim quia nunc speciali devotione ductus pro fabrica Ecclesie nostre predictae Sexaginta marcas grossorum pragensium largitus est de suis iustis laboribus aquisitas, huius modi ergo suorum contemplacione meritorum, necnon humilibus ipsius supplicationibus annuentes⁴⁵.

4. Odrębną grupę stanowią narracje zawierające opis konkretnej sytuacji, która spowodowała czynność prawną, a potem jej zapisanie. Spotykamy je w 9 przekazach⁴⁶.

D y s p o z y c j a

Dyspozycja jest w zasadzie częścią indywidualną w odniesieniu do każdego dokumentu. Mimo to w niektórych grupach przekazów, przede wszystkim w kontraktach lokacyjnych, można wychwycić pewne powtarzające się elementy, np. stały układ klauzul immunitetowych. Jednak ów stały porządek klauzul nie zależy od strony formalnej dyplomu, lecz zdeterminowany jest przez charakter czynności prawnej. W przypadku dokumentów lokacyjnych⁴⁷ owe prawidłowości w konstruowaniu dyspozycji przedstawiają się w sposób następujący: po oświadczeniu o nadaniu danej osobie sołectwa lub terenu do zasiedlenia następuje szczegółowe wyliczenie praw i określenie majątku przyszłego sołtysa. Następna klauzula przyznaje kolonistom okresowe zwolnienia od płatności na rzecz pana i Kościoła (Należy pamiętać, że biskup występuje tu w podwójnej roli: pana feudalnego i reprezentanta kościelnego aparatu fiskalnego). Klauzula ta często poprzedzona jest zwrotem: "Ut haec locatio facilius fieri valeat"⁴⁸. W dalszej części dyspozycji ustala się wysokość i termin płatności czynszu i dziesięciny po upływie lat wolnizny oraz reguluje się sądownictwo nad sołtysem i ludnością.

W kilku tekstach dyspozycję kończy podobnie sformułowane zdanie o powinności mieszkańców czynienia wszystkiego, do czego zobowiązuje ich prawo niemieckie ("Et universaliter memorati villani omnia et singula facient, ad que eos Jus Magdurgense obligat et adstringit"⁴⁹).

⁴⁵ KDKK I, nr 157, 163.

⁴⁶ KDKK I, nr 146, 151; ZDKK I, nr 40, 41; KDMp I, nr 195; KDMp III, nr 641; ZDMp IV, nr 920; KTyn, nr 66; KmKr III, 374.

⁴⁷ KDKK I, nr 153, 173, 179, 180, 182, 183; KDKK II, nr 245–247, 249, 250, 252; ZDMp I, nr 40.

⁴⁸ KDKK I, nr 173, 180, 183; KDKK II, nr 245, 250.

⁴⁹ KDKK II, nr 244.

K o r o b o r a c j a

Formuła koroboracyjna, jeden z elementów zasadniczych dla wiarytelności przekazu, występuje niemal we wszystkich dokumentach. Brakuje jej jedynie w trzech tekstach⁵⁰. W 15 przypadkach⁵¹ wymienia się pieczęć biskupa, która była piewyszorzędnym środkiem dowodowym, utwierdzającym moc prawną dokumentu⁵². Inne środki uwierzytelnienia, np. świadkowie (wspomniani tylko w arengach: "cum adminiculatione testium") czy rekognicja kanclerska, zostały zupełnie pominięte. Zatem koroboracja zawęza się tu do ram formułki sigilacyjnej.

W 24 innych dokumentach⁵³ oprócz pieczęci biskupiej zapowiedziano użycie pieczęci kapitulnej, co było związane z wymogiem zgody kapituły na wiele poczynań biskupa, m.in. na tzw. alienacje z majątku biskupiego (w tym na nadawanie wsiom biskupim prawa niemieckiego)⁵⁴.

Jako pobudkę uwierzytelnienia podaje się umocnienie i utrwalenie zmian oraz zapewnienie mu wiecznej pamięci u potomnych. Koroboracje formułowano według tych samych reguł składniowych co promulgacje.

1. Najczęstsza jest forma pierwszej osoby liczby mnogiej, występująca w 22 dokumentach⁵⁵. Charakterystyczny jest dla niej zwrot: "In cuius rei (in quorum omnium) testimonium (evidenciam) presentem litteram scribi et nostri (ac Capituli nostri) sigilla fecimus (mandavimus) roborari".

2. W 16 dyplomach⁵⁶ omawianą formułę spisano w trzeciej osobie liczby pojedynczej lub mnogiej (zależnie od rodzaju i liczby pieczęci). Jej typowe zakończenie brzmi: "praesentibus nostrum (et nostri Capituli) sigillum (a) est (sunt) appensum (a)".

⁵⁰ W dok. z 24 czerwca 1330 r. (ZDKK I, nr 37) nie występuje typowa formuła koroboracyjna, ponieważ został on spisany w formie instrumentu notarialnego.

⁵¹ KDKK I, nr 144, 161, 168, 173, 181; KDKK II, nr 248, 252; ZDKK I, nr 39-42, 45; KDMp II, nr 606; KDMp III, nr 641; ZDMp IV, nr 920.

⁵² Z. P o l o c h, *Formuła "harum quibus sigillum nostrum est appensum testimonio litterarum" w dokumentach Kazimierza Wielkiego*, "Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia", 19(1970), s. 23.

⁵³ KDKK I, nr 153, 157, 158, 160, 163, 177, 179, 180, 182, 183; KDKK II, nr 245-247, 249-252; ZDKK I, nr 38, 44, 46; KDMp I, nr 195; ZDMp I, nr 40; KTyn, nr 66; KmKr III, 374.

⁵⁴ S. Z a c h o r o w s k i, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 221.

⁵⁵ KDKK I, nr 144, 145, 151, 153, 160, 161, 163, 173, 179, 183; KDKK II, nr 246-248, 250-252; ZDKK I, nr 38, 39, 41; KDMp I, nr 195; KDMp II, nr 606; ZDMp IV, nr 920.

⁵⁶ KDKK I, nr 157, 158, 168, 177, 180, 182; KDKK II, nr 249; ZDKK I, nr 40, 42, 44-46; KDMp III, nr 641; ZDMp I, nr 40; KTyn, nr 66; KmKr III, nr 374.

P o ś w i a d c z e n i e n o t a r i a l n e

W 4 przekazach⁵⁷ spotykamy inny rodzaj uwierzytelnienia: poświadczenie notarialne. Jest to zjawisko charakterystyczne dla XIV-wiecznych dokumentów kościelnych, element stosowany w sprawach oficjalnych oraz prywatno-prawnych sprawach duchownych⁵⁸.

Tylko dyplom z 24 czerwca 1330 r. stanowi przykład "klasycznego" instrumentu notarialnego. Rozpoczyna się od inwokacji: "In nomine Domini amen" oraz formuły datacyjnej: "Anno nativitatis..." Dalej spotykamy element topograficzny, formułę obecności, narrację i formułę petycyjną. Całość kończy actum, tzn. odwołanie się do datacji, i lista świadków oraz subskrypcja notariusza⁵⁹. Natomiast 3 pozostałe przekazy należy zaliczyć do specyficznej odmiany instrumentu notarialnego, dla której typowe jest ograniczenie się tylko do zewnętrznych znamion wierzitelności: pisma, formuły subskrypcyjnej oraz graficznego signum notariusza.

Omawiane dokumenty przekazują imiona trzech notariuszy publicznych: wzmiankowany dyplom z 24 czerwca 1330 r. został spisany przez osobę mówiącą o sobie: "Petrus Basconis, publicus apostolica et imperiali auctoritate notarius"⁶⁰. W testacji przekazu datowanego na 26 listopada 1332 r. istnieje wzmianka o "Wilczoni notario publico"⁶¹. Dokumenty z 1337 i 1346 r. poświadczył ten sam notariusz, Teodoryk ze Sławkowa, posługujący się specjalną formułą dla odnotowania swej aktywnej obecności⁶².

⁵⁷ KDKK I, nr 161, 181; KDKK II, nr 247; ZDKK I, nr 37.

⁵⁸ S. M i k u c k i, *Początki notariatu publicznego w Polsce*, "Przegląd Historyczny", 34(1937-1938), s. 21.

⁵⁹ Tamże, s. 22.

⁶⁰ ZDKiKD, cz. 1, nr 37.

⁶¹ KDKK II, nr 247.

⁶² Dok. z 17 maja 1337 r.: "Et ego Theodoricus olim Heinrici de Slavcovia clericus Cracoviensis dyocesis, publicus apostolica auctoritate notarius, predictae vendicioni, empcioni, pecunie solucioni et renunciacioni scoltecie supradicte, ac omnibus alijs, cum prenomnatis testibus interfui, et ea omnia manu mea scribens, in presenti privilegio posui et comprehendi nomine meo et signo quibus utor, consignando rogatur in testimonium premissorum" (KDKK I, nr 161).

Dok. z 12 lipca 1346 r.: "Et ego Theodoricus de Slavcovia clericus Cracoviensis dyocesis, publicus apostolica auctoritate Notarius, vendicioni, empcioni, renunciacioni et pecunie tradicioni ac omnibus alijs supradictis, cum prenomnatis testibus presens interfui, eaque omnia manu propria scribens et in hoc presenti Instrumento comprehendens nomine et signo consuets signavi, rogatus et de speciali mandato domini Episcopi prelibati in testimonium premissorum" (KDKK I, nr 181).

D a t a c j a

Formuła ta oprócz swych funkcji informacyjnych ma służyć nadaniu dokumentowi waloru wiarygodności. Występuje we wszystkich dyplomach biskupa Grota. Analiza formalna pozwala wyodrębnić w niej trzy elementy: 1) określenie czynności prawnej i kancelaryjnej (*actum et datum*), 2) dane topograficzno-geograficzne, 3) dane chronologiczne⁶³.

1. Sformułowanie "*actum et datum*" (lub "*datum et actum*") znajdujemy w 28 przypadkach⁶⁴. Samo "*actum*" występuje trzykrotnie⁶⁵, a "*datum*" – siedmiokrotnie⁶⁶. Omawianego elementu, jak również określeń geograficzno-topograficznych nie zawierają wcale dwa dyplomy⁶⁷. Ich datacja jest lakoniczna: "*Sub anno [...]*". Formułki "*actum – datum*" pozbawiony jest również przekaz z 13 maja 1331 r. Tu została ona zastąpiona zdaniem: "*Hoc autem confirmatio suprascripti privilegij facta est [...]*"⁶⁸.

2. Dane na temat miejsca wystawienia dokumentu występują w 39 datacjach. Brak ich w trzech dokumentach⁶⁹. Wiemy, że 39 dyplomów wystawiono w Krakowie. Innymi miejscami działania były miasteczka i wsie należące do majątku biskupiego: Radłów (7 razy), Sławków (3), Hża (2), Uszew (2), poza tym Chomentów, Zagość, Kunów, Staszów i Nowy Sącz. W kilku przypadkach zamieszczono bliższe informacje o miejscu działania⁷⁰.

3. Element chronologiczny: w zdecydowanej większości przypadków do oznaczania dnia używano kalendarza rzymskiego (*kalendy, idy, nony*). Tylko w 4 dokumentach⁷¹ posłużono się terminami z kalendarza chrześcijańskiego. Datę roczną wprowadza zwykle wyrażenie "*anno Domini*" lub "*sub anno Domini*". W dokumencie z 3 października 1337 r. spotykamy zwrot "*sub anno incarnationis Domini*".

⁶³ T r e l i ń s k a, dz. cyt., s. 120.

⁶⁴ KDKK I, nr 144, 151, 153, 158, 160, 163, 168, 177, 179, 181–183; KDKK II, nr 245–249, 251, 252; ZDKK I, nr 38–40, 42, 44–46; KDMp I, nr 195; KTyn, nr 66.

⁶⁵ KDKK I, nr 146; ZDKiDK, cz. 1, nr 37; KmKr III, nr 374.

⁶⁶ KDKK I, nr 157, 161, 173, 180; KDKK II, nr 250; KDMp II, nr 606; ZDMp I, nr 40.

⁶⁷ KDKK I, nr 145; ZDMp, cz. 4, nr 920.

⁶⁸ ZDKiDK, cz. 1, nr 38.

⁶⁹ KDKK I, nr 145, 146; ZDMp, cz. 4, nr 920.

⁷⁰ KDKK I, nr 146, 157, 161; KDKK II, 249, 250; KDKK I, nr 38.

⁷¹ ZDKiDK, cz. 1, nr 41; KDKK I, nr 158, 160; KmKr III, nr 374.

S a n k c j a

Sankcja pojawia się w 5 dokumentach⁷². Należy ona do formuł mających oddziaływać psychologicznie na odbiorcę świadectwa, wymienia się w niej bowiem często kary fizyczne i duchowe, grożące temu, kto złamie postanowienia zawarte w tekście. W analizowanych dokumentach naruszającemu nowy stan prawny grozi się ekskomuniką. W dyplomie wystawionym 12 maja 1346 r. sankcja została sformułowana w postaci zakazu, bez żadnych konkretnych gróźb: "Nulli ergo hominum hanc nostram litteram liceat infringere vel ei ausu temerario contraire"⁷³. Rzadkie występowanie sentencji penalnych w dokumentach biskupa Grota ma związek z tendencją do pomijania ich w praktyce wielu polskich kancelarii od drugiej połowy XIII w. Przyczyną tego była zmiana statusu dokumentów w postępowaniu prawnym i w świadomości społecznej. Wspomniana już emancypacja świadectwa pisanego w przewodzie sądowym zmniejszyła znacznie groźbę zakwestionowania zapisanych postanowień⁷⁴.

T e s t a c j a

Dokumenty biskupie kończy z reguły formuła testacyjna. Brak jej tylko w 5 dyplomach⁷⁵. Wprowadzenie stanowi zwrot: "Presentibus honorabilibus et discretis viris dominis". Listy świadków zawierają imiona i funkcje osób obecnych przy wystawianiu dokumentu, czasem także wzmiankę o tym, kto dany dokument spisał. Najczęściej jako testes wymieniani są członkowie kapituły katedralnej, dzierżyciele prepozytur, wysocy urzędnicy dworu biskupiego. Oprócz nich spotykamy niższych urzędników (skarbnik, medyk), plebanów parafii, komesów.

3. Czynniki mające wpływ na dyktat i ich znaczenie

Typologiczne zestawienie formuł w dokumentach biskupich implikuje pytanie, od jakich czynników zależało ich stosowanie w konkretnych sytuacjach. Wydaje się, że wykorzystywanie określonych odmian formularza nie było sprawą przypadku, lecz wiązało się z funkcją, jaką pełniły dyplomy w prawno-administracyjnej działalności biskupa. Mając na uwadze, iż w dokumencie następowało przenikanie dwu płaszczyzn jego funkcjonowania: jako aktu prawnego i jako dzieła lite-

⁷² KDKK I, nr 145, 146, 158, 177; ZDKK I, nr 46.

⁷³ ZDKiDK, cz. 1, nr 46.

⁷⁴ K ę t r z y ń s k i, dz. cyt., s. 256.

⁷⁵ KDKK I, nr 145, 146; KDMp I, nr 195; KDMp II, nr 606; ZDKK I, nr 40.

rackiego⁷⁶ (czyli warstwa literacka miała możliwie precyzyjnie przekazać charakter, sens i znaczenie utrwalonej w piśmie czynności) skłonni jesteśmy stwierdzić, że określona struktura formuł była bezpośrednio powiązana z kategorią czynności prawnej, zawartej w dyspozycji.

Przy rozpatrywaniu tego zagadnienia pomocna będzie tabela nr 3. Wynika z niej, że w dokumentach biskupa Grota rodzaj czynności prawnej oddziaływał wyraźnie na elementy najbardziej "swobodne" stylistycznie: arengę i narrację.

Arenga, mówiąca o nieuchronnym upływie czasu i konieczności utrwalaenia w piśmie ludzkich działań, jest wyraźnie preferowana w dokumentach sankcjonujących nadania sołectw i gruntów na prawie niemieckim. Akcentuje ona ich rangę jako przedsięwzięć o charakterze wieczystym. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, iż w grupie dokumentów lokacyjnych najbardziej konsekwentnie stosowano formularz rozbudowany (por. tabela). Na ogólną liczbę 16 przekazów tylko jeden w ogóle nie posiada arengi, w dwóch brakuje promulgacji, a w czterech narracji.

Z kolei druga odmiana arengi, dla której charakterystyczny jest motyw nagrody udzielanej przez Opatrzność lub Kościół, w kontraktach lokacyjnych pojawia się tylko raz. Częściej zamieszczano ją w świadectwach dotyczących szeroko pojętych spraw kościelnych (kwestie dziesięcinne, erekcje nowych świątyń). Rzecz ma się podobnie z arengami "teologicznymi".

Pewne prawidłowości zauważamy w posługiwaniu się formułą narracyjną. Dla narracji w kontraktach lokacyjnych charakterystyczna jest motywacja ekonomiczna – chęć polepszenia stanu dóbr biskupich. W dokumentach dotyczących obrotu nieruchomościami i uposażeniami najczęściej zamieszczano narracje mówiące o prośbie indywidualnej zainteresowanych osób oraz opisy konkretnych sytuacji, które spowodowały nadanie czy zamianę nieruchomości bądź też przysądzenie lub zwolnienie z płacenia dziesięcin.

Również przypadki włączania do tekstu przekazu formuły sankcyjnej mogą świadczyć o bezpośrednim wpływie kategorii czynności prawnej na jego stronę formalną. Otóż sankcja pojawia się w dyplomach odnoszących się – w większym lub mniejszym stopniu – do spraw kościelnych, dwukrotnie w dokumentach regulujących sprawy dziesięcin, trzy razy – w dokumentach statutowych (zob. tabela nr 3). Taki stan rzeczy stanowi chyba słaby refleks istotnego dawniej elementu magii i teologii w dokumencie, kiedy przede wszystkim groźba kar wiecznych i doczesnych miała powstrzymać zuchwałców przed naruszeniem zapisanych postanowień. W XIV w., gdy zaufanie do dokumentu jako samodzielnego świadectwa prawnego znacznie wzrosło, formuła sankcyjna niejako straciła

⁷⁶ K u r a ś, dz. cyt., s. 229.

Tabela 3. Zależność użytych formuł

Rodzaj czynności prawnej		Nr rejestru	Rok	O d m i a n y									
				Inwokacja	Arenga				Intytulacja				
					odmiana				odmiana				
					I	II	III	IV	I	II	III		
Pozwolenie na lokację	4	1328	A	+					A				
	23	1337	A							A			
	26	1338	A		+				A				
	30	1343	A	+					A				
	34	1345	A	+					A				
	39	1347	A	A					A				
	40	1347	A	+					A				
	Sprzedaż (nadanie) sołectwa	7	1331	A	+					A			
		10	1332	A	+					A			
		17	1334	A	+					A			
		24	1337	A	+					A			
		28	1342	A				+		A			
		29	1343	A	+					A			
		36	1346	A	A					A			
Nadanie	9	1332	?	?	?	?	?	?	?	?	?		
	12	1333	A						A				
	16	1334	A						A				
	Zamiana	38	1346		+					A			
		41	1337									+	
	Przysądzenie	18	1335							A			
		41	1337									+	
		Nadanie	19	1335	A		+				A		
			25	1338	A		+				A		
	31		1344	A			+			A			
	37		1346	A						A			
	Przysądzenie	5	1330	A						A			
		11	1333	A						A			
		13	1334	A				+		A			
		22	1337	A							A		
27		1339	A						A				
35	1345	A		+				A					
Zwolnienie	1	1327	A	+					A				
	15	1334	A						A				
Erekcja kościołów	8	1331	A		+				A				
	14	1333	A						A				
	21	1337	A			+			A				
	32	1345	A			+				A			
	33	1345	A							A			
Erekcja kaplic	6	1331	A		+						+		
Porządek mszy	2	1328							A				
	20	1336	A				+		A				
Sądownictwo kościelne	3	1328							A				
	1a	1327	A					+	A				

+ oznacza obecność danej formuły.

Kolejne wielkie litery alfabetu oznaczają różne warianty stylistyczne tej samej formuły.

A → A oznacza tę samą formułę z małymi różnicami stylistycznymi.

od rodzaju czynności prawnej dokumentu

f o m u ł													
Promulgacja		Salu- tacja	Narracja				Koroboracja		Czynności kancelaryjne			Sank- cja	Tes- tacja
odmiana			odmiana				odmiana		ac- tum	dic- tum	da- um		
I	II		I	II	III	IV	I	II					
B'	A			A' B' A'			A C	A'	+		+		+
A B' A' A				A'	B'		B' A C	A'	+		+		+
	+			+	A'		A D		+				+
A A	+				B'		+	A	+		+		+
C	A'			+			+	C'	+				+
					B'			A	+		+		+
?	? B	? +	? ?	? B'	? ?	? +	A A	A'	+				+
A'							+		+				+
D B'						+	A +			+	+		+
A A					A A		+	A	+		+		+
	A'			+	+			A' A'	+				+
A A A A B'	A					+	+	D C	+	+			+
					B'	+		A A A	+				+
+	A			A'	+		B C'		+				+
A' A	A			+		+	B' C'	A	+				+
				+	+			A' A'	+				+
E'				+			A		+				+
			+	+				A'	+			+	+
						+		A	+	+		+	+

? oznacza brak wiadomości o występowaniu danej formuły, wynikający z uszkodzenia mechanicznego tekstu.

Puste miejsce oznacza brak formuły w dokumencie.

Tabela 4. Zależność użytych formuł

Adresat	Nr re- gestu	Rok	O d m i a n y										
			Inwo- kacja	Arenga				Intytulacja			Promulgacja		
				odmiana				odmiana			odmiana		
				I	II	III	IV	I	II	III	I	II	
Osoby prywatne	4	1328	A	+				A			B'		
	5	1330	A					A			A		
	7	1331	A	+				A				+	
	10	1332	A	+				A				B	
	12	1333	A					A				+	
	17	1334	A	+				A			D		
	18	1335	A					A				A	
	23	1336	A					A					
	24	1337	A	+				A	A		A		
	26	1338	A		+								
	28	1342	A				+	A			A		
	29	1343	A	+				A				A'	
	30	1343	A	+				A			A'		
	34	1345	A	+				A			B'		
	36	1346	A	A				A			C		
	38	1346	A	+				A			A'		
	39	1347	A	A				A			A'		
40	1347	A	+				A			A			
41	1337	A							+	B'			
Wsie	1	1327	A	+				A			E		
	15	1334						A			A		
	35	1345	A		+			A			B'		
Parafie	1a	1327	A				+	A					
	6	1331	A		+			A		+	E'		
	8	1331	A		+			A			A'		
	9	1332	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	
	14	1334	A					A				A	
	21	1337	A			+		A			A		
	22	1337	A						A		A		
	27	1339						A				A	
	32	1345	A			+			A				
33	1345							A					
37	1346	A					A				A'		
Klasztory	11	1333	A					A			A		
	13	1334	A				+	A			A		
	16	1335						A					
Kapituła krakowska	2	1328						A					
	3	1328						A					
	19	1335	A		+			A			A		
	20	1336	A			+		A					
	25	1338	A					A			A		
	31	1344	A			+		A					

+ oznacza obecność danej formuły.

Kolejne wielkie litery alfabetu oznaczają różne warianty stylistyczne tej samej formuły.

A → A' oznacza tę samą formułę z małymi różnicami stylistycznymi.

od osoby adresata dokumentów

f o r m u l											
Saluta- cja	Narracja				Koroboracja		Czynności kancelaryjne			Sank- cja	Testa- cja
	odmiana				odmiana		ac. et dat.	actum	datum		
	I	II	III	IV	I	II					
		+ A' B'	B'		A + A D A	A	+	+			+ + + + + + + + + + + + + +
		A' B' + A'		+	A C +	A'		+			+ + + + + + + + + + + + +
			B'		+ C' B' A	A	+				+ + + + + + + + + + + + +
		A'	B'		+	A	+				+ + + + + + + + + + + + +
			B'		C +	A	+				+ + + + + + + + + + + + +
		A	+		B C'	A	+				+ + +
				+	A B' A	A	+				+ + +
?	? +	?	?	?	C'	A A A A' A' A'	+		+		+ + + + + + +
+				+ + +	D C	A'	+				+ + +
	+		A A	+		A A' A'		+	+		+ + + +

? oznacza brak wiadomości o występowaniu danej formuły, wynikający z mechanicznego uszkodzenia tekstu. Puste miejsce oznacza brak formuły w dokumencie.

rację bytu⁷⁷. Zaczęła zanikać przede wszystkim w dyplomach dotyczących spraw "świeckich".

Nie wydaje się, aby do kategorii czynności prawnych dostosowano inne części przekazu: inwokację, intytulację, formułę promulgacyjną i koroboracyjną czy określenie czynności kancelaryjnej. Częstsze lub rzadsze stosowanie poszczególnych ich odmian (głównie promulgacji i koroboracji, bo inwokacja i intytulacja były najmniej zmiennymi stylistycznie elementami formularza) stanowiło raczej kwestię upodobania pracowników kancelarii i miało chyba świadczyć o bogactwie dyktatu, a nie podkreślać specyfikę danej sprawy.

Innym czynnikiem, który mógł wywrzeć pewien wpływ na stronę formalną dokumentu, była osoba odbiorcy. Strukturę adresatów dyplomów biskupa Grota przedstawiliśmy w omawianej już tabeli nr 2. Relację między osobą odbiorcy a użyciem konkretnych formuł obrazuje tabela nr 4. Wynika z niej, że skłonność do stosowania jednej wersji formularza jest najbardziej wyraźna w grupie przekazów dla odbiorców prywatnych. Analogicznie do poprzednio omawianej zależności pojęcie "jedna wersja formularza" jest stosowane nieco na wyrost, ponieważ powszechne względne ujednoczenie intytulacji, promulgacji i koroboracji powoduje, iż nasza uwaga koncentruje się głównie na arendzie i narracji. W dokumentach dla osób prywatnych arengi najczęściej zwracają uwagę na przemijalność spraw ludzkich, narracje zaś wyrażają pragnienie podniesienia poziomu gospodarczego dóbr biskupich.

Przykładem wskazującym wyraźnie na indywidualizację formy przekazu ze względu na osobę odbiorcy może być dokument z 15 października 1334 r.⁷⁸, przeznaczony dla klasztoru sióstr benedyktynek w Staniątkach. Przekaz ten zawiera salutację (jako jedyny ze znanych nam dokumentów biskupich) oraz uroczystą, rozbudowaną formułę narracyjną⁷⁹.

Również koroboracja i datacja zostały wystylizowane w tonie bardziej odświętnym. Jednakże przykład tego właśnie dokumentu nie może być całkowicie przekonywający, ponieważ dysponujemy jeszcze dwoma innymi dyplomami, których odbiorcami były klasztory (klasztor premonstrantek w Imbramowicach oraz klasztor klarysek w Krakowie). Ich formularz jest raczej stereotypowy i wcale nie uroczysty. Biorąc pod uwagę ten fakt, możemy wnioskować, że przekaz dla benedyktynek w Staniątkach zawdzięczał swą szczególną stylistykę raczej polo-

⁷⁷ K ę t r z y ń s k i, dz. cyt. s. 229.

⁷⁸ KDMp III, nr 641.

⁷⁹ "Ordinis vestri sancta religio, sub qua virtutum Domino, constatis offerentes lylia, in humilitate spiritus deservitis, voluntarie pauperitatis subeuntes onera, efficaciter nos impellit, vos ipsum que ordinem sincera diligentes in Domino claritate, ea vobis graciosse concedamus, per que materia inquietationis et gravaminis submota status vestri tranquillitas procuretur. Ea propter vestris iustis postulationibus grato concurrentes affectu..."

Tabela nr 5 a. Zależność użytych formuł od daty wystawienia dokumentu

Liczba dok. w roku	Rok	O d m i a n a f o r m u ł y																							
		Inwokacja	Arenga				Intyulacja			Promulgacja		Sa-lu-tacja	Naracja				Koroboracja		Czynność kancelaryjna			Sankcja	Testacja		
		I odm.	II odm.	III odm.	IV odm.	I odm.	II odm.	III odm.	I odm.	II odm.	I odm.	II odm.	I odm.	II odm.	III odm.	IV odm.	I odm.	II odm.	actum et datum	actum datum					
2	1327	+				+													+	+				+	
3	1328	+				+													+	+					+
1	1330	+				+													+	+					+
3	1331	+				+													+	+					+
2	1332	+				+													+	+					+
2	1333	+				+													+	+					+
5	1334	+				+													+	+					+
2	1335	+				+													+	+					+
1	1336	+				+													+	+					+
5	1337	+				+													+	+					+
2	1338	+				+													+	+					+
1	1339	+				+													+	+					+
1	1342	+				+													+	+					+
2	1343	+				+													+	+					+
1	1344	+				+													+	+					+
4	1345	+				+													+	+					+
3	1346	+				+													+	+					+
2	1347	+				+													+	+					+

Tabela 5 b. Zależność użytych formuł

Miejsce wystawienia dokumentu	Nr rejestru	Rok	Inwokacja	O d m i a n y										
				Arenga				Intytulacja			Promulgacja			
				odmiana				odmiana			odmiana			
				I	II	III	IV	I	II	III	I	II		
Kraków	1a	1327	+											
	1	1327	+	+				+	+					
	2	1328							+				+	
	3	1328							+					
	6	1331	+		+						+		+	
	11	1333	+						+				+	
	16	1334							+					
	18	1335	+						+				+	
	19	1335	+		+				+				+	
	20	1336	+				+						+	
	21	1337	+				+		+				+	
	41	1337	+								+		+	
	25	1338	+		+				+				+	
	28	1342	+					+	+				+	
	31	1344	+				+		+					
	32	1345	+				+			+				
	35	1345	+		+				+		+		+	
37	1346	+						+					+	
39	1347	+	+					+					+	
Radłów	4	1328	+	+					+				+	
	5	1330	+						+				+	
	10	1332	+	+					+				+	
	22	1337	+							+			+	
	26	1338	+		+				+				+	
	34	1345	+	+					+				+	
	40	1347	+	+					+				+	
	Sławków	23	1337	+							+			+
		24	1337	+	+					+				+
		30	1343	+	+					+				+
	Iłża	12	1333	+						+				+
		17	1334	+	+					+				+
	Uszew	7	1331	+	+					+				+
		27	1339							+				+
	Chomętów	8	1331	+		+				+				+
		Zagość	9	1332	?	?	?	?	?	?			?	?
		Złota	14	1334	+					+				+
Kunów		15	1334						+				+	
Dębno		29	1343	+	+				+				+	
Staszów		33	1345							+				
Sącz	36	1346	+	+				+				+		

od osoby adresata dokumentów

f o r m u ł											
Saluta- cja	Narracja				Koroboracja		Czynności kancelaryjne			Sank- cja	Testa- cja
	odmiana				odmiana		ac. et dat.	actum	datum		
	I	II	III	IV	I	II					
+			+	+	+	+	+	+			+
	+			+	+					+	+
	+			+	+	+	+				+
				+	+	+					+
		+			+	+	+		+		+
			+		+					+	+
		+			+	+	+				+
			+		+		+				+
					+	+	+				+
			+			+					+
		+	+		+	+	+			+	
		+	+		+	+	+			+	
?	?	+	?	?	+	+	+		+	+	
		+			+	+	+			+	
		+			+	+	+			+	
					+	+				+	

towi literackiemu osoby wygotowującej pismo niż jakiemuś ogólniejszemu wzorcowi.

W dyplomach przeznaczonych dla pozostałych grup odbiorców nie można stwierdzić konsekwentnego stosowania konkretnych wersji formuł. Nie można zatem traktować osoby adresata jako czynnika mającego poważniejszy wpływ na stronę stylistyczną przekazu.

Odrębny problem zawiera się w pytaniu o istnienie i rozmiary wpływu wywiezanego na formularz dyplomów przez element czasu i przestrzeni.

Tabela 5 a ukazuje powiązanie poszczególnych formuł z chronologią produkcji kancelaryjnej. Wiele formuł pozostawało w użyciu w ciągu całego dwudziestolecia funkcjonowania kancelarii biskupiej⁸⁰, pewne elementy dyktatu natomiast występowały tylko w pojedynczych momentach, aby potem zupełnie zaniknąć lub pojawić się nagle po paru latach zapomnienia⁸¹.

Zmienność dyktatu z upływem lat wiąże się bezpośrednio z kwestią organizacji kancelarii i wpływu jej personelu na kształt formularza. Zajmujemy się tym szerzej w innym miejscu.

Z kolei tabela 5 b ukazuje zależność formularza od miejsca wystawienia dokumentu. Pierwszym wnioskiem nasuwającym się po jej analizie jest stwierdzenie pewnej odmienności dyktatu dokumentów wystawionych w Krakowie od tych, które powstały poza stolicą. Dla dyplomów "krakowskich" charakterystyczne jest np. stosowanie 2 i 3 typu arengi oraz 4 typu narracji, z kolei sporadycznie występująca tu pierwsza wersja arengi zdecydowanie przeważa w przekazach powstałych poza Krakowem. Dla dokumentów o pozastołecznej proweniencji znamienne jest również oznaczanie czynności kancelaryjnej terminem "datum".

Powyższe stwierdzenia sugerują istnienie zależności określonej wersji formularza od elementu przestrzeni. Jednakże jeśli omawianą tabelę skonfrontujemy z tabelą nr 1, systematyzującą kategorie czynności prawnych, których dotyczą dyplomy, wnioski będą nieco inne. Okaze się, że większość przekazów powstałych poza Krakowem dotyczy tego samego zakresu spraw – spraw gospodarczych⁸². Zatem znów pojawia się podstawowy czynnik oddziaływający na postać formularza: kategoria czynności prawnej zawartej w dyspozycji dokumentu.

⁸⁰ Inwokacja, pierwszy typ arengi, intytulacji i promulgacji, drugi typ narracji, pierwsza odmiana koroboracji.

⁸¹ Np. trzecia odmiana arengi, pierwsza odmiana narracji lub druga i trzecia wersja intytulacji.

⁸² Zob. tabela nr 1 a i 1 b. Por. tabela nr 3.

Rozdział III

GENEZA FORMULARZA DOKUMENTÓW BISKUPICH

Rozpatrując zagadnienie genezy dyktatu dokumentów w szerszym kontekście pochodzenia dokumentu średniowiecznego, należy podkreślić, że dokument stanowi jeden z elementów dziedzictwa intelektualnego przekazanego przez antyk barbarzyńskiej Europy. W swej strukturze dokument jest bezpośrednią kontynuacją wypracowanego w starożytności modelu aktu publicznego i listu¹. Dziedzictwo to nie ogranicza się tylko do formy, ale obejmuje również wiele motywów treściowych poszczególnych formuł.

Poczynione tutaj rozróżnienie między formą a treścią implikuje wyjaśnienie metodologiczne: genezę formularza będziemy analizować w tych właśnie dwóch aspektach: z jednej strony będzie to poszukiwanie źródeł pewnych stereotypów myślowych i kategorii widzenia świata, należących do głębokich warstw kultury psychicznej², z drugiej – pochodzenia konwencji stylistycznych, za pomocą których owe treści zostały wyrażone w formułach dokumentów.

Podstawowym źródłem inspiracji dla dyktatorów dyplomów Grotowica był formularz powstały w XIII stuleciu w katedralnym ośrodku dokumentotwórczym. Jego oddziaływanie jest widoczne już w protokołach dyplomów, które z reguły otwiera inwokacja werbalna: "In nomine Domini amen"³.

Rozpoczynanie tekstu dokumentu wezwaniem Boga, będącym jednocześnie oświadczeniem, iż cała rzecz dokonuje się w Jego imię, wiąże się bezpośrednio z podstawami światopoglądu chrześcijańskiego. Chrześcijaństwo, ogarniające swym oddziaływaniem całą istotę ludzką, towarzyszyło człowiekowi w każdym momencie życia⁴. Myśl o ciągłej obecności spraw Bożych w egzystencji człowieka przekazał średniowieczu św. Paweł: "I wszystko, cokolwiek działacie słowem lub czynem, wszystko czyńcie w imię Pana Jezusa"⁵.

¹ J. M o n f r i n, *Le latin médiéval et la langue des chartes*, "Vivarium", 8(1970), s. 85 i 88.

² B. G e r e m e k, *Wyobrażenia czasowa polskiego dziejopisarstwa średniowiecznego*, "Studia Źródłoznawcze" (dalej Stud. Źródł.), 22(1977), s. 1-2.

³ Por. rozdz. II.

⁴ W. U l l m a n n, *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, tłum. J. Mach, Łódź 1985, s. 35.

⁵ Kol 3, 17.

Ta wersja inwokacji, będąca stałym elementem dyktatu kancelarii biskupiej w pierwszej połowie XIV w., ma dawną przeszłość; spotykamy ją (co prawda bardziej rozbudowaną) w dokumentach władców karolińskich⁶, a potem także w dyplomach duchownych niemieckich z XII i XIII w.⁷ Pojawienie się owej formuły w Krakowie – po raz pierwszy w dokumencie z 1220 r. – nastąpiło mniej więcej równocześnie z jej recepcją w innych ośrodkach kościelnych: we Wrocławiu w 1219 r. (ale już dziesięć lat wcześniej zastosowano ją w dokumencie Henryka Brodatego), w Gnieźnie (1213), we Włocławku (1232), w Poznaniu (1240)⁸. Do formularza krakowskich dokumentów biskupich weszła ona na stałe za czasów Pawła z Przemankowa w latach osiemdziesiątych XIII w.⁹

Nawiązanie do XIII-wiecznego dyktatu katedralnego widoczne jest w stylizacji arengi – elementu kończącego protokół dyplomu. Obecność tej formuły w dokumencie wywodzi się z reguł retoryki greckiej, z przekonania, iż nie można formułować sprawy *ex abrupto*, ale we wstępie należy szeroko uzasadnić konieczność powziętych postanowień¹⁰.

W dokumentach biskupich z XIII stulecia arengę nie zawsze stosowano, ale po okresie pomijania (szczególnie w latach 1242–1279), zaczęto na powrót jej używać¹¹.

Zauważalne jest przeniesienie do dokumentów XIV-wiecznych dominującego motywu treściowego, mówiącego o tym, że zapomnienie, w jakie popadają wszystkie sprawy ludzkie, może być przezwyciężone przez spisanie dokumentu. Popularność tej myśli wynikała z założeń średniowiecznej filozofii czasu. Dla człowieka tej epoki czas, w którym nieśmiertelność duszy łączy się z nietrwałością spraw doczesnych, był w głównej mierze przemijaniem, ciągłą deterioryzacją rzeczy ludzkich i urzędzeń społecznych¹². Ta świadomość tymczasowości ziemskiej egzystencji nie wywodziła się zresztą jedynie ze światopoglądu chrześcijańskiego. Znajdujemy ją już u Cycerona: "*Res humanes fragiles caduceaeque*

⁶ Np. w mandacie cesarza Ludwika (814–840): "in nomine Domini Dei et salvatoris nostri Iesu Christi" (*Urkundenlehre im Abbildungen mit Erläuterung und Transkriptionen*, wyd. H. Foerster, Bern 1951).

⁷ Np. dok. Ottona biskupa Belley z r. 1003: "In Christi nomine" (tamże, s. 29).

⁸ A. Skowrońska, *Studia nad dokumentami biskupów wrocławskich do roku 1250*, Wrocław 1964, s. 11, *passim* (mps w archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego).

⁹ K. Mieszkowski, *Studia nad dokumentami katedry krakowskiej. Początki kancelarii biskupiej*, Wrocław–Warszawa 1974, s. 83.

¹⁰ Monfrin, dz. cyt., s. 84.

¹¹ Mieszkowski, dz. cyt., s. 85.

¹² Gremek, dz. cyt., s. 3.

sunt". Antyczne źródło zna również remedium na przemijanie, tj. utrwalenie wydarzeń na piśmie¹³.

O powszechności, wręcz stereotypowości motywu przemijania świadczy jego występowanie w arengach bardzo wielu dokumentów zarówno na obszarze całej Europy, jak też w polskiej praktyce kancelaryjnej¹⁴.

Arengi dokumentów Jana Grota nie odbiegają w tej mierze od używanych w XIII w., ale można w nich zauważyć ujednoczenie stylistyki i pewne różnice w stosunku do formuł pochodzących z XIII stulecia, powiązane ze wzrostem podobieństwa do wzorców zawartych w niektórych "actes dictaminis"¹⁵.

W badanych arengach niczym nowym w stosunku do XIII w. nie jest wątek, który akcentuje troskę wystawcy dokumentu o sprawy wiernych, zasłużonych w służbie Kościołowi. Jednak większość rozwiązań stylistycznych nie posiada rodzimej, tzn. krakowskiej proveniencji. Wydaje się, że tylko w przypadku jednej arengi dyktatorzy wykorzystali miejscowy wzorzec, którym w tym przypadku była formuła z dokumentu biskupa Nankera¹⁶.

Z areng XIII-wiecznych przeniesiona została też myśl o niedoskonałości ludzkiej pamięci i w ogóle ludzkiego bytu¹⁷. Motyw "fragilitatis humanae", który w arengach biskupich z lat 1327–1347 występuje zresztą sporadycznie, pojawiał się często nie tylko w dokumentach katedry krakowskiej i w dokumentach Władysława Łokietka z przełomu stuleci, ale także w przekazach innych wystawców, zwłaszcza na Śląsku¹⁸. XIII-wieczne wzorce formularzowe zaważyły również na budowie

¹³ F i c h t e n a u, *Note sur l'origine du préambule dans les diplomes médiévaux* "Le Moyen Age", 62(1956), s. 7.

¹⁴ F i c h t e n a u, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenforlirnen*, Graz 1957 (rozd. III: "Privaten" Arengen).

¹⁵ Por. arengi w dok. KDKK II, nr 245 i 252; KDKK I, nr 179 i 180 ze wzorcem zawartym w *Summa dictaminum* Ludolfa z Hildesheimu: "Que geruntur in tempore ne simul labantur cum tempore vel cum lapsu temporibus poni solent in lingua testium vel scripture memorie perhennari (L. R o c k i n g e r, *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, München 1864, s. 381).

¹⁶ Arenga z dok. Grota z 1335 i 1338 r. Arenga z dok. Nankera z 1322 r.
"Quia sacri Canonicis testante eloquio ecclesiasticis utilitatibus desuedantes, ecclesiastica est dignum remuneracionibus cernitur, quam ut per vite presentis subsidium, eterne remuneracione gaudere, ut qui se voluntaris remuneracioni premium concedatur" (KDKK I, s. 163-164).
"Nihil in humanis ordinacionibus aut dispositionibus utilitatibus desuedantes, ecclesiastica est dignum remuneracionibus cernitur, quam ut per vite presentis subsidium, eterne remuneracione gaudere, ut qui se voluntaris remuneracioni premium concedatur" (KDKK I, s. 163-164).
"obsequiorum necessitatibus subiuciant iuxta desiderium animi sui dignis provisionibus consolentur" (KDKK I, nr 157, 163).

R. N o v ý, *Listiny pražských biskupu XI-XIV století*, "Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica", 5(1960), s. 61, przyp.

¹⁷ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 86.

¹⁸ Dok. Władysława Łokietka z r. 1308 (KDMp I, nr 138); dok. wystawców prywatnych z r. 1314 (KDWlkp II, s. 310); dok. opata tynieckiego Michała (KDMp I, nr 137); dok. księcia wrocławskiego Henryka IV z r. 1276 (*Breslauer Urkundenbuch* (dalej BU), wyd. G. Korn, Breslau 1870, nr 54).

eschatokołu dokumentów biskupich. Nawiązanie do tradycji widoczne jest przede wszystkim w sposobie formułowania podstawowego typu koroboracji, niezmiennego od lat sześćdziesiątych tego stulecia: "In cuius rei (omnium) evidentiam (memoriam, testimonium, evidentiam et testimomium) presentem paginam (litteram, scripturam, presens instrumentum) conscribi (scribi) fecimus et nostri sigilli (sigillorum nostri et capituli) munimine (apprensione) roborari (communiri)"¹⁹.

Dyktatorzy dokumentów Grota zachowali także zwyczaj umieszczania datacji między koroboracją a listą świadków, podobnie jak do tej pory wprowadzając ją zwrotem "Anno Domini".

Z powyższych rozważań wynika, że wzorce stworzone w krakowskiej kancelarii biskupiej w XIII w. miały duży wpływ na kształt formularza dokumentów w wieku następnym. Jednak przed zanalizowaniem oddziaływania innych środowisk nie można rozstrzygnąć, czy był to wpływ decydujący. Na rozwój krakowskiego dokumentu kościelnego oddziaływały bowiem także dokumenty Stolicy Apostolskiej. Dyplomy papieskie docierające na ziemię polskie służyły nie tylko jako wzorce formularzowe, ale zarazem stanowiły inspirację do wypracowywania własnych rozwiązań treściowych i stylistycznych. Były też nośnikami najnowszych zachodnich "mód" w zakresie formularza. Wpływ dyplomatyki papieskiej jest łatwo uchwytny nie tylko w pracy kancelarii polskich, ale i na całym obszarze łacińskiej Europy: we Francji, na terenie Niemiec i Czech²⁰.

W dyktacie dokumentów biskupa Grota wpływ ten przejawia się przede wszystkim w tematyce i motywach stylistycznych kilku areng o charakterze teologicznym²¹. I tak wydaje się, że arenga w dyplomie z 1 października 1336 r., w której spotykamy motyw "almae matris ecclesiae", stanowi jeśli nie bezpośrednie zapożyczenie, to przynajmniej trawestację którejś z papieskich formuł o tej tematyce. Formuły tego typu, bardzo popularne w dyplomatyce pontyfikalnej, są uważane, mimo swego ogólnego, często filozoficznego charakteru, za instrument propagandy politycznej Stolicy Apostolskiej, z którego korzystano szczególnie często w okresie wzmożonej walki o rząd dusz (np. pontyfikat Innocentego III)²².

¹⁹ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 88.

²⁰ N o v ý, dz. cyt., s. 61.

²¹ Zob. arengi: Innocentego III z r. 1206 (KDWlkp I, nr 39) i z r. 1207 (KDMp I, nr 5); Innocentego IV z r. 1253 (KDKK I, nr 38); Aleksandra IV z r. 1258 (KDWlkp I, nr 370).

²² K. B o b o w s k i, *Tendencje polityczne papieżstwa w arengach XII-wiecznych bull uroczystych (z lat 1143-1154)*, [w:] *Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane E. Maleczyńskiej*, Wrocław–Warszawa 1968, s. 119 i n.

Tej samej papieskiej inspiracji, mimo braku wyraźnych podobieństw stylistycznych, można doszukać się w jednej arendze chrystologicznej²³ oraz w formule z dyplomu wystawionego 1 października 1344 r. (w niej oprócz wątku "fragilitatis humanae" spotykamy myśl o człowieku jako istocie wędrującej²⁴). Stereotyp "homo viator" pojawia się w kulturze chrześcijańskiej już u schyłku starożytności, u św. Augustyna: jego zdaniem chrześcijanin jest wędrowcem zdążającym ku niebu, ponieważ życie ziemskie nie stanowi celu samego w sobie, lecz jedynie przygotowuje do szczęśliwości w innym świecie²⁵.

Wpływy dyktatu papieskiego można zauważyć w grupie narracji dokumentów biskupich, w których wystawca motywuje swoje poczynania obowiązkami wypływającymi z charakteru pełnionego urzędu i troską o dobro bliskich mu osób. Tutaj inspiracja ogranicza się głównie do treści; stylistyka tego rodzaju formuł jest inna. Np. charakterystyczny dla dokumentów papieskich zwrot "ex sollicitudine pastoralis officii" został użyty tylko dwa razy (dok. z 1331 i 1334 r.). Należy podkreślić, iż omawiany rodzaj motywacji, często pojawiający się w dyplomach papieża, a pod ich wpływem również w dokumentach cesarzy i biskupów z terenu Niemiec i Czech²⁶, w dyktacie krakowskim jest wykorzystywany głównie w narracjach, a nie w arengach. Prawdopodobnie tę można chyba traktować jako przejaw twórczej samodzielności dyktorów dokumentów Grotowica.

Nawiązaniem do dyktatu kancelarii papieskiej jest również sposób formułowania sankcji, polegający albo na bezpośrednim przeniesieniu, albo też nieznacznym strawestowaniu charakterystycznej formuły sankcyjnej, będącej jednym najbardziej trwałych elementów w formularzu dokumentów papieskich w ciągu XII, XIII i XIV stulecia²⁷.

²³ Por. arengę w dok. papieża Klemensa VI z r. 1342: "In amore virtutum et operibus caritatis decet celsitudinem regiam haberi continue studiosam, maxime cum ex hiis tibi procul dubio retributionis eterne premium et humanae laudis preconium acquiratur" (KDWlkp II, nr 1206). Arenga ta jest wprawdzie późniejsza od arengi Grotowa, ale podobne do niej pojawiają się także we wcześniejszych dokumentach papieskich.

²⁴ Por. arengę w dok. papieża Innocentego III z r. 1207 (KDWlkp I, nr 53).

²⁵ U l l m a n n, dz. cyt., s. 34; por. Ś w. A u g u s t y n, *De Civitate Dei* 19, 4; 22, 22.

²⁶ Por. arengi papieskie: Honoriusza III z r. 1219 (KDWlkp I, nr 101); Grzegorza IX z r. 1238 (tamże, nr 208); Urbana IV z r. 1264 (KDMp I, nr 65); Klemensa IV z r. 1265 (tamże, nr 68 i 69); Jana XXII z r. 1329 (KDKK I, nr 148); arengę cesarza Konrada II z r. 1032 (F i c h t e n a u, *Arenga*, nr 80, s. 55); arengi biskupa Freising Ottona II z r. 1190 (tamże, nr 2, s. 15) i z r. 1210 (tamże, nr 3, s. 15).

²⁷ Sankcje w dok. Grotowa

"Quicumque vero hanc nostram provisionem et ordinationem, tam piam, tam salubrem, impediverit, seu procuraverit impendiri, ipso facto sententiam excommunicationis incurrat" (KDKK I, nr 145).

Sankcja w dok. papieskich

"Nulli ergo hominum liceat hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum se noverit incursum"

Jest rzeczą naturalną, iż rozmaite kontakty biskupstwa krakowskiego z innymi polskimi ośrodkami kościelnymi powodowały przenoszenie wielu elementów formularza dokumentowego. W wyniku tych kontaktów w pierwszej połowie XIV w. dyktat dokumentów wrocławskich, gnieźnieńskich i kujawskich stał się tak podobny, że można by wręcz zaryzykować tezę o jego – przynajmniej względnym – ujednoczeniu, co powoduje, że w wielu wypadkach trudno jest rozstrzygnąć kwestię pochodzenia danej formuły. Można wówczas jedynie ograniczyć się do stwierdzenia, iż stanowi ona cechę charakterystyczną formularza polskiej prowincji kościelnej. Tyle można powiedzieć np. o odmianach promulgacji i koroboracji oraz o niektórych wersjach formuły narracyjnej stosowanych w kancelarii biskupa Grota.

Promulgacja "notum facimus universis presentes litteras habituris (inspecturis)" po raz pierwszy pojawiła się w dyplomach biskupa wrocławskiego Wawrzyńca w latach dwudziestych XIII w.²⁸, ale niewiele później spotykamy ją także w dokumentach arcybiskupów gnieźnieńskich, biskupów poznańskich i wrocławskich²⁹. Stanowi ona poza tym typowy element dyktatu kancelarii książąt wielkopolskich w drugiej połowie stulecia³⁰ oraz kancelarii książęcej Władysława Łokietka³¹. Rzecz ma się podobnie ze stylizacją "Noverint universi tam pre-

"Alioquin omnis processus incontrarium ipsorum fulminatus irritus sit et inanis" (KDKK I, nr 146).

"Alioquin contrarium facientes Sentenciam Excommunicationis maioris ipso facto se noverint incursuros, et non nisi per nos, aut aliquum alium auctoritate nostra tantummodo absolvendos" (KDKK I, nr 158).

"Sed si quis eorum infirmitate vel alio impedimento legitimo fuerit prepedius, ipsas per alium presbiterum vel presbiteros celebrari faciant [...] alias sententiam excommunicationis se noverint incursuros" (KDKK I, nr 177).

"Nulli ergo hominum hanc nostram litteram liceat infringere vel ei ausu temerario contraire" (ZDKK I, nr 46).

²⁸ Dok. biskupa Wawrzyńca z r. 1221 i 1226 (BU nr 35) i Tomasza z r. 1234 i 1264 (tamże, nr 10 i 27).

²⁹ Dok. biskupa Jakuba z r. 1291 (KDP I, nr 74); z r. 1298 (KDWłkp IV, nr 60); z r. 1301 (KDP II, cz. 1, nr 177); z r. 1304 (KDWłkp IV, nr 72); dok. biskupa poznańskiego Mikołaja z r. 1269 (KDWłkp VI, s. 16) i z r. 1278 (KDWłkp, s. 4, nr 36); dok. biskupa wrocławskiego Wolimira z r. 1273 (KDP II, cz. 1, nr 101); dok. biskupa Alberta z r. 1282 (tamże, nr 118).

³⁰ F. S i k o r a, *Dokumenty i kancelaria Przemysława I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław–Warszawa 1969, s. 115.

³¹ Dok. Władysława Łokietka: KDMp I, nr 119; KDP I, nr 75, 87, 188; KDMp I, nr 151, 135; KDMK, cz. 1, nr 4; KDP II, cz. 1, nr 198; KDMp I, nr 137; KDWłkp II, nr 919; KDMp I, nr 139, 140; KDMp II, nr 545; KDP II, cz. 1, nr 201, 202; KDMp II, nr 546; KDMp I, nr 145; KDWłkp II, nr 965; KDMp I, nr 150; KDWłkp II, nr 983; KDMp II, nr 569; KDMp I, nr 154, 156; KDMp II, nr 571; KDKK I, nr 120; KDP II,

sentis quam posteris (presencium noticiam habituri)", od połowy XIII w. występującą w formularzach poznańskim, wrocławskim i gnieźnieńskim³², a także z wersją "notum esse volumus universis presencium noticiam habituris"³³.

Również charakterystyczna dla pierwszej połowy XIV w. stylizacja narracji motywującej wystawienie dokumentu pragnieniem polepszenia stanu dóbr biskupich i pobożnością ma zasięg ogólnopolski. Jej rozpowszechnienie badacze wiążą z całokształtem przemian gospodarczych na przełomie XIII i XIV stulecia: dążnością do podniesienia dochodowości gospodarstwa rolnego, którą zaspokoić miała kolonizacja na prawie niemieckim³⁴. Szeroki zasięg kolonizacji spowodował upowszechnienie omawianej formuły narracji w dokumentach różnych wystawców kościelnych³⁵.

Uchwycenie w formularzu oddziaływania na dokument krakowski któregoś z polskich ośrodków kościelnych jest możliwe przede wszystkim w odniesieniu do ośrodków śląskich: kancelarii biskupów wrocławskich oraz ksiąząt tej dzielnicy. Oddziaływanie to z jednej strony można zauważyć w korzystaniu z funkcjonujących na Śląsku formuł; prawdopodobnie właśnie stąd dyktatorzy krakowscy zapożyczyli kilka areng³⁶ oraz niektóre odmiany promulgacji³⁷. Ale drugi, równie ważny,

cz. 1, nr 228.

³² Dok. biskupów poznańskich: Pawła z r. 1240 (KDWlkp VI, nr 4) i Jana z r. 1288 (tamże, nr 34); biskupów wrocławskich: Wolimira z r. 1265 (M o s b a c h, *Wiadomości*, s. 26) i Alberta z r. 1277 (KDP II, cz. 1, nr 107); arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba z r. 1289 (tamże, nr 124).

³³ Dok. biskupa wrocławskiego Tomasza z r. 1264 (BU, nr 26) i z r. 1283 (tamże, nr 52); księcia wrocławskiego Henryka III z r. 1250 (tamże, nr 15); arcybiskupa Jakuba z r. 1290 (KDP I, nr 73) i biskupa poznańskiego Andrzeja z r. 1306 (KDWlkp VI, nr 75) i z r. 1308 (tamże, nr 78); biskupa wrocławskiego Alberta z r. 1280 (KDP II, cz. 1, nr 113) i Wisława z r. 1288 (KDP II, cz. 2, nr 975); Łokietka (KDMp, nr 3; KDP I, nr 103; KDMp, nr 147; KDWlkp VI, nr 83; KDWlkp II, nr 970, 971; KDWlkp VI, nr 85; KDMp I, nr 152; KDWlkp II, nr 982; KDMp I, nr 155; KDMp II, nr 570, 576; KDMp I, nr nr 160; S i k o r a, dz. cyt., s. 115, 151).

³⁴ K. K a c z m a r c z y k, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, "Przegląd Historyczny", 11(1910), s. 14.

³⁵ Dok. arcybiskupów gnieźnieńskich: Jakuba z r. 1289 (KDP II, cz. 1, nr 134) i z r. 1301 (tamże, nr 177); Janisława z r. 1322 (KDWlkp VI, nr 92), z r. 1323 (tamże, nr 95), z r. 1324 (tamże, nr 96), z r. 1325 (tamże, nr 97) i z r. 1326 (tamże, nr 99); biskupa wrocławskiego Henryka do r. 1320 (*Księga formuł Arnolda z Protzan*, KfA, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae* (dalej KfA), wyd. W. Wattenbach, Breslau 1862², nr 45); biskupów poznańskich: Jana z r. 1293 (KDWlkp VI, nr 44) i Domrata z r. 1323 (tamże, nr 93); biskupa krakowskiego Nankera z r. 1321 (KDKK II, s. 23), z r. 1323 (KDKK I, nr 130) i z r. 1324 (KDMp I, nr 167).

³⁶ Arenga w dok. z 1 października 1327 r.

Arenga z dok. rycerza Alberta z 1296 r. (nadanie dla kościoła św. Ducha we Wrocławiu

"Ut rei geste abiquitate qualibet proculmota, nunc apud presentes et eciam apud futuros habeatur imposterum certitudo, decet eam testimonio litterum perhennari" (KDKK I, nr 144).

"Ut rei gestae ambiquitate procul mota et nunc apud presentes et etiam apud futuros habeatur in posterum certitudo..." (BU, nr 67).

Arenga w dok. z 6 listopada 1328 r.

Arenga z dok. księcia wrocławskiego Henryka IV z 1281 r.

a może nawet ważniejszy aspekt oddziaływania kancelarii tego regionu polega na czymś innym. Otóż w naszym rozumieniu śląskie ośrodki dokumentotwórcze były pomostem przenoszącym na grunt polski wzorce formularzowe z Zachodu, podobnie jak i inne zdobycze kultury i cywilizacji europejskiej.

Wydaje się, że w poszukiwaniu genezy dokumentów biskupich warto wspomnieć o działającej "w sąsiedztwie" kancelarii Władysława Łokietka. Naszym zdaniem jej związek z działalnością kancelarii biskupiej polegał nie tyle na dostarczaniu wzorców formularzowych, ile na międzyśrodowiskowych kontaktach personalnych³⁸.

Porzostaje jeszcze do rozstrzygnięcia problem, w czym przejawiała się samodzielność dyktatorów dyplomów z lat 1327-1347. Elementem formularza, który można uznać za indywidualną cechę praktyki kancelarii biskupiej w tym okresie, jest intytulacja dokumentów. Analiza treściowa obu używanych wersji intytulacji ("Nos Johannes divina et Apostolicae Sedis providetia Episcopus" i "Nos Johan-

"Ne ae que aguntur in tempore, simul labantur cum fluxu temporis, necesse est ea reponi sub lingua testium aut scripture praesidio perhennari" (KDKK II, nr 245). "Cuncta negocia, que fiunt in tempore, ne simul labantur cum tempore, necesse est voce testium nec non litterarum testimonio perhennari" (BU, nr 57).

Niemal identyczna jest arenga w dok. rady miejskiej Wrocławia z r. 1314 (BU, nr 97).

Por. także arengi w dok. śląskich: BU, nr 5, 15; KfA, s. 158, nr 32; BU, nr 86; KfA, s. 187, nr 74; s. 190-191, nr 80; BU, nr 39.

37

Promulgacja w dok. z 18 grudnia 1334 r.

"Notum sit universis, presentibus et futuris..." (KDKK II, nr 249).

Promulgacja w dok. z 28 stycznia 1346 r.

"Notum cupimus fore universis tam presentibus quam futuris" (KDKK I, nr 180).

Promulgacja w dok. Henryka Brodatego z 1214 r.

"Notum sit omnibus, presentibus et futuris..." (BU, nr 2).

Promulgacja w dok. księcia wrocławskiego Henryka IV z 1281 r.

"Ad universorum tam presencium quam futurorum deffere cupimus nocionem" (BU, nr 51).

Promulgacja w dok. rady miejskiej Wrocławia z 1314 r.

"Tam presentibus quam futuris cupimus fore notum" (BU, nr 97).

³⁸ Za wyraźne zapożyczenie z formularza dok. książęcych Łokietka można uznać tylko dwa formularze: "Horum serie litterarum ad noticiam deducimus singulorum" (por. jego dok.: KDP I, nr 78; KDMp I, nr 136; KDKK I, nr 115, 7; KTyn, nr 41; KDMp II, nr 557; KDP I, nr 105; KDWlkp II, nr 973; KDWlkp VI, nr 84; KDWlkp II, nr 984, 988; KDKK I, nr 119; KDWlkp II, nr 1000, 1014) oraz "Proinde tam praesens aetas noverint quam futura" (dok. Łokietka, KDMp I, nr 120, 138). Por. rozdz. o kancelarii biskupiej.

nes Divina et Apostolicae Sedis gratia Episcopus") implikuje rozgraniczenie i odrębne potraktowanie dwóch występujących w nich elementów: motywu łaski (decyzji) Bożej oraz decyzji Stolicy Apostolskiej.

Korzenie stwierdzenia o łasce Bożej jako przyczynie powierzenia danej osobie godności biskupiej tkwią w założeniach teologii chrześcijańskiej. Jedną z jej zasad jest bowiem przekonanie, iż egzystencja człowieka i jego życiowe osiągnięcia stanowią dar otrzymany od Boga (św. Paweł: "To, czym jestem, Bogu zawdzięczam"³⁹). Pierwotne znaczenie określenia "Dei (divina) gratia" polegało więc na zaakcentowaniu pokory człowieka i uznaniu przez niego nadrzędności władzy Boskiej nad losem ludzkim⁴⁰.

Z kolei pochodzenie drugiego członu intytulacji: "Apostolice Sedis providentia", łączy się z zagadnieniem stosunków Kościołów narodowych ze Stolicą Apostolską. Sformułowanie to miało demonstrować poczucie podległości biskupów wobec papieża, którego prymat w Kościele był sprawą nie ulegającą wątpliwości, usankcjonowaną autorytetem Ewangelii i odwieczną tradycją⁴¹. Już w VII w. św. Bonifacy nazwał siebie "servus apostolicae sedis", a pierwsze ślady znanej nam wersji formuły znajdują się w dyplomie włoskiego biskupa Amatusa z Nusca z 1023 r. Do jej wykształcenia się i rozpowszechnienia przyczyniła się z pewnością prowadzona energicznie w XII i XIII w. polityka centralizmu papieskiego, w silniejszym niż przedtem stopniu podporządkowująca Rzymowi episkopaty poszczególnych krajów. Badacze wyprowadzają jej bezpośrednią genezę z przysięgi na wierność i posłuszeństwo papieżowi, składanej przez arcybiskupów, biskupów i opatów. Za ojczyznę tej formuły uważane są Włochy, skąd została ona przeniesiona kolejno do Francji, Niemiec i do Polski⁴².

Wprowadzenie na stałe tytułury "divina et Apostolicae Sedis providentia Episcopus" jest samodzielnym osiągnięciem kancelarii Grota, ponieważ w dokumentach wszystkich poprzednich biskupów występuje formuła "Dei gratia", stosowana zresztą powszechnie we wszystkich ośrodkach kościelnych⁴³. Przyczyny

³⁹ U l l m a n n, dz. cyt., s. 38.

⁴⁰ Z czasem określenie to stało się również elementem tytułury królewskiej, co zrodziło jego nową interpretację: w sensie odpowiedzialności jedynie przed Bogiem i wyjścia poza zasięg prawa ludzkiego. Por. A. M a c z a k, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986, s. 116.

⁴¹ Prawda ta znalazła odbicie w dyplomatyce papieskiej, np. arenga w dok. papieża Honoriusza II z r. 1125: "Sacrosancta Romana Apostolica ecclesia ab ipso salvatore nostro Iesu Christo caput et cardo est omnium instituta" (F i c h t e n a u, *Arenga*, nr 219, s. 110).

⁴² J. F i j a ł e k, *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy "Dei et Apostolice Sedis Gratia"*, "Przewodnik Naukowy i Literacki", 21(1893), s. 416.

⁴³ Por. np. BU, nr 10, 26, 27, 52; KfA, s. 113, nr 129; s. 116, nr 132; s. 144, nr 4; s. 186, nr 73; M o s b a c h, *Wiadomości*, s. 14–15, 26; KDP I, s. 135–136; KDWlkp VI, nr 4, 16, 75, 113; KDWlkp II, s. 440; KDP II, cz. 2, s. 640–643.

zmiany tytulatury i konsekwentnego używania zmienionej wersji upatruje się w okolicznościach uzyskania godności biskupiej przez Jana Grota bezpośrednio z rąk papieskich w Awinionie⁴⁴.

O tym, że okoliczność ta mogła mieć rzeczywiście duży wpływ na stylizację, przekonać może analiza tytulatury Nankera, pierwotnie biskupa krakowskiego, w 1326 r. przeniesionego na biskupstwo wrocławskie. Intytulacja "Nos Nankerus dei gratia Episcopus Cracoviensis", stosowana konsekwentnie w jego dyplomach krakowskich, zanikła zupełnie w okresie wrocławskim, ustępując miejsca stylizacji "Nos Nankerus divina et Apostolicae Sedis providentia Episcopus"⁴⁵.

Wydaje się, że poza formułą intytulacyjną dyktatorzy kancelarii Grotowica nie wprowadzili do formularza żadnego nowego elementu. Ich inwencja przejawiała się głównie w przejmowaniu i przetwarzaniu fragmentów obcych dyktatów.

⁴⁴ F i j a ł e k, dz. cyt., s. 419.

⁴⁵ KDMp I, nr 164, 167; KDMp II, nr 583, 585, 592; KDKK I, nr 123, 124, 126, 127, 130, 138, 139; KDKK II, nr 243.

Rozdział IV

KANCELARIA BISKUPIA I JEJ WPŁYW NA DYKTAT DOKUMENTÓW

Ponieważ badania nad kancelarią biskupią nie mogą być oderwane od działalności instytucji, która ją powołała do życia¹, należy poświęcić nieco uwagi stosunkowi ustawodawstwa kościelnego do kwestii ośrodków dokumentotwórczych oraz wielorakim formom działalności kurii biskupiej.

Na gruncie polskim katedralne ośrodki pisarskie istniały od końca XII w., ale nazwa "cancellaria" pojawiła się w terminologii kościelnej dopiero w sto lat później². Według prawa kanonicznego kierownikiem kancelarii biskupiej miał być notariusz kurii (notarius curiae), którego kompetencje prawdopodobnie połączyły się z kompetencjami notariusza apostolica et imperiali autoritate³. Zanim jednak instytucja notariatu publicznego przywędrowała do Polski, zdążył wyodrębnić się urząd kanclerza, faktycznego – a niejako nieoficjalnego – kierownika kancelarii. Mimo uzyskania charakteru godności kapitulnej (jako prałatura) kanclerstwo przez długi czas było funkcją urzędową⁴. Przyjmuje się, że do połowy XIV w. kanclerz kierował czynnościami notarialnymi, sam redagował niektóre dokumenty, stopniowo stając się doradcą biskupa. W końcu tego stulecia jego stanowisko nabrało charakteru dygnitarskiego. Kierowanie czynnościami stricte kancelaryjnymi przeniosło się wówczas na jednego z notariuszy⁵.

Wykształcenie się i aktywizacja kancelarii biskupich są nieodłącznie związane z początkiem etapu niezależności aparatu kościelnego od struktur państwowych. Niezależność ta datuje się od pierwszych samodzielnych wyborów biskupa przez kapitułę na początku XIII w. Uzyskane w połowie tego stulecia prawa duchownych do podlegania wyłącznie sądownictwu kościelnemu (privilegium fori) w dużym stopniu uniezależniło kler od władzy książęcej⁶.

¹ M. Bielińska, *Kancelaria i dokumenty wielkopolskie XIII w.* Wrocław–Warszawa 1967, s. 15.

² K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1974, s. 245.

³ H. Wyczański, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, s. 52.

⁴ T. Siłnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, Warszawa 1953, s. 334.

⁵ Maleczyński, Bielińska, Gąsiorowski, dz. cyt., s. 247.

⁶ A. Witkowska, *Przemiany XIII wieku*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian. 966-1945*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1980, s. 59.

Duży wpływ na efekty produkcji kancelaryjnej miała wielotorowa działalność biskupa, wypływająca z różnorodnych funkcji tego urzędu⁷. Biskup był wszak duszpasterzem i administratorem swojej diecezji w ramach administracji kościelnej, ustawodawcą w zakresie partykularnego prawa kanonicznego (statuty synodalne), sędzią duchowieństwa w myśl *privilegium fori*, wreszcie właścicielem ogromnych nieraz posiadłości ziemskich, w stosunku do których posiadał uprawnienia pana feudalnego. Ten szeroki zakres zainteresowań i funkcji biskupa w dużym stopniu stymulował charakter produkcji kancelaryjnej, a przedtem strukturę kancelarii.

Formalnie w skład kancelarii biskupiej wchodziło: 1. oficjałowie, 2. wikariusz *in spiritualibus*, 3. notariusz kurii, 4. kanclerz, 5. notariusze pisarze, 6. audytor – sędzia dworu biskupiego (*iudex curiae*), 7. sędziowie asesorowie oraz 8. insygnator⁸. Rzecz jasna, większość tych osób nie zajmowała się pracą nad dokumentem. Ich obecność jest potwierdzona źródłowo w testacjach dyplomów, ale nie mają one większego znaczenia dla naszych rozważań.

Katedralny ośrodek dokumentotwórczy w Krakowie zaczął istnieć już w XII w., ale jego rola zaznaczyła się głównie w zakresie duktu, a nie dyktatu dyplomów. W tym bowiem czasie wyodrębniła się tzw. pisarska szkoła katedralna, która oddziaływała wyraźnie na pismo dokumentów książąt i klasztorów małopolskich⁹. Na jej podstawie wykształciła się w ciągu XIII w. kancelaria biskupia, chociaż brak jakichkolwiek wiadomości na temat istnienia urzędu kanclerza w tym wieku¹⁰.

Na tym pierwotnym, XIII-wiecznym etapie istnienia kancelarii jej pracownicy rekrutowali się z grona kapelanów biskupich, prawdopodobnie związanych również z *capellą* książąt małopolskich¹¹. W tym okresie dyktatorem bywał czasem sam biskup (np. Wincenty Kadłubek czy Iwo Odrowąż) lub jeden z kanoników (np. dziekani kapituły: Pełka w latach 1241-1255 lub Gerard w latach 1272-1274)¹². Pierwszym znanym nam notariuszem był Jan (1281), poprzednio

⁷ M a l e c z y ń s k i, B i e l i ń s k a, G ą s i o r o w s k i, dz. cyt., s. 223.

⁸ W y c z a w s k i, dz. cyt., s. 51.

⁹ K. M a l e c z y ń s k i, *Wpływy obce na dokument polski w XII w.*, "Kwartalnik Historyczny", 46(1932), s. 5.

¹⁰ K. M i e s z k o w s k i, *Studia nad dokumentami katedry krakowskiej XIII w. Początki kancelarii biskupiej*, Wrocław–Warszawa 1974, s. 93. Pierwszą wzmiankę o kanclerzu biskupim spotykamy w dokumencie Jana Muskaty z r. 1303 (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej KDMp), wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1886, nr 541).

¹¹ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 38.

¹² Tamże, s. 98.

pracownik kancelarii księżęcej. Uważany jest on za właściwego organizatora kancelarii biskupa Pawła z Przemankowa¹³.

Analiza dokumentów powstałych w latach działalności Jana prowadzi do wniosku, że każdy przekaz był wówczas dziełem jednego człowieka. Notariusz, poza kierowaniem całością prac kancelaryjnych prowadzonych przez kapelanów i sigilacją dokumentów, miał często osobisty udział w ich sporządzaniu (koncept, czystopis)¹⁴.

Tak więc biskupi ośrodek dokumentotwórczy w Krakowie zinstytucjonalizował się po 1280 r. Ta data oznacza spore opóźnienie w stosunku do krajów sąsiednich, np. do Czech, gdzie zorganizowana kancelaria biskupów praskich istniała już w latach pięćdziesiątych XIII w.¹⁵

Na gruncie polskim za najwcześniejsze uważa się kancelarię arcybiskupów gnieźnieńskich (1235) i kancelarię biskupów wrocławskich¹⁶. Pierwsze wiadomości o działalności kancelarii w Poznaniu pochodzą z końca lat sześćdziesiątych XIII w.¹⁷, chociaż istnienie tamtejszego urzędu kanclerza jest potwierdzone źródłowo dopiero w 1289 r.¹⁸

W Krakowie lata dwóch kolejnych pontyfikatów biskupich z początku XIV w. przynoszą nieco więcej informacji o organizacji kancelarii. Wiadomo, że w pierwszym dziesięcioleciu tego wieku kanclerzem biskupim był Franciszek z Krakowa, absolwent uniwersytetu bolońskiego, doktor dekretów. Zdaniem badaczy urząd ten powołany został przez Jana Muskatę *ad eius personam*¹⁹. Do 1323 r. Franciszek pozostawał również w służbie biskupa Nankera. Po nim funkcję kanclerza biskupiego przejął Jarosław Bogoria ze Skotnik (pełnił ją do 1325 r.), późniejszy archidiakon krakowski, kanclerz kujawski i arcybiskup gnieźnieński²⁰.

Skryptorem w kancelarii Nankera był Piotr, poświadczony źródłowo w 1326 r.²¹ Dokument z 1322 r.²² przekazał imiona dwóch kapelanów, być może

¹³ Tamże, s. 100.

¹⁴ Tamże, s. 102.

¹⁵ F. S i k o r a, *O małopolskim dokumencie kościelnym w XIII w.*, "Studia Historyczne", 19(1976), s. 178.

¹⁶ A. S k o w r o ń s k a, *Ze studiów nad śląskim dokumentem biskupim do r. 1250*, Wrocław 1964. Za podstawowy wyznacznik istnienia kancelarii autorka ta uznaje istnienie urzędu kanclerza.

¹⁷ Dokument biskupa poznańskiego Mikołaja z 29 IV 1269: "Data per manus Magistrii Floriani Scriptoris nostri" (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej KDWlkp), wyd. t. VI, nr 16).

¹⁸ S k o w r o ń s k a, dz. cyt., s. 107.

¹⁹ Z. K o z ł o w s k a - B u d k o w a, *Franciszek z Krakowa, Polski słownik biograficzny* (dalej PSB), t. VII, s. 77.

²⁰ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (dalej KDKK), wyd. F. Piekosiński, t. I, Kraków 1874. nr 130; KDMp I, nr 68; KDKK I, nr 138.

²¹ KDKK II, nr 593.

²² KDKK I, nr 124.

zatrudnionych przy spisywaniu dokumentów: Ilika i Piotra. Nie ma dowodów na to, że ów Piotr i Piotr skryptor to ta sama osoba, ale takiej hipotezy nie można wykluczyć.

Opisaną strukturę kancelarii (kanclerz – skryptor – kapelanowie) zastał w 1327 r. biskup Jan Grot. Nie ma pewnych podstaw, by twierdzić, że w swojej kancelarii zatrudnił on ludzi z dawnej ekipy Nankera²³. Z całą pewnością możemy mówić jedynie o zmianie kanclerza. Po odejściu Jarosława Bogorii w latach 1328-1335 funkcję tę sprawował kanonik krakowski Mikołaj, występujący w testacjach siedmiu przekazów. Później został on oficjałem krakowskim²⁴.

Od 1335 r. w dokumentach nie spotykamy już określenia "cancellarius curie nostre". Czy miałyby to oznaczać, że do końca pontyfikatu biskupiego Grot w ogóle nie obsadzał już urzędu kanclerskiego?

Do personelu kancelaryjnego należeli: notariusze Wilczek i Andrzej, poświadczeni źródłowo w 1331 r.²⁵, notariusz Absalom – kanonik skarbmierski²⁶ oraz skryptor Mikołaj (1343, 1346)²⁷. Ów Mikołaj to prawdopodobnie późniejszy kanonik gnieźnieński o tym imieniu, skryptor w kancelarii Władysława Łokietka (od r. 1332) i Kazimierza Wielkiego (1336-1350)²⁸. Dokumenty przekazały również imiona kilku kapelanów: Gorasza (1333, 1334)²⁹, Zdzisława (1333, 1334)³⁰, Hermana (1336)³¹, Piotra (1334)³², Mikołaja (1334, 1337)³³. Na podstawie XIII-wiecznej tradycji można przypuszczać, że mieli oni jakiś udział w czynnościach dokumentotwórczych³⁴.

Podstawowe ogniwa w kancelarii biskupa krakowskiego, podobnie jak i w innych placówkach biskupich i książeńcych tego okresu, tworzyli: kanclerz, nota-

²³ Bezpośrednie dane źródłowe (testacje i formuły "datum per manus") są bardzo skąpe, jeśli chodzi o pracowników kancelarii biskupiej.

²⁴ KDKK I, nr 151, 157; KDKK II, nr 245–247; ZDKK I, nr 39; KDMp III, nr 641. K. O ż ó g, *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, nr 46, s. 157.

²⁵ KDKK II, nr 246.

²⁶ Tamże; KDKK I, nr 153.

²⁷ KDKK II, nr 252; KDKK I, nr 180.

²⁸ K. M a l e c z y Ń s k i, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, Wrocław 1951, s. 290.

²⁹ KDKK I, nr 153; KDKK II, nr 249.

³⁰ Tamże.

³¹ KDKK II, nr 153.

³² KDKK II, nr 249.

³³ Tamże; KDKK I, nr 161.

³⁴ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 98.

riusze (dyktatorzy) i pisarze³⁵. Osoby te były "zbiorowym" autorem dokumentów. Jednak bardzo trudno rozstrzygnąć kwestię, kto konkretnie był autorem poszczególnych dyplomów, ponieważ rozpoznanie tego samego dyktatu nie jest równoznaczne z identyfikacją osoby sporządzającej przekaz³⁶. Autorstwa dokumentu możemy być pewni jedynie w sześciu przypadkach, gdyż zostało ono wyraźnie określone w formule skrypcyjnej³⁷: dokument z 8 sierpnia 1333 r. zredagował notariusz Absalom, przekazując swoje imię w zdaniu: "Per manus Absalomis nostri Notarij, canonici Scarbimiriensis"³⁸; autorstwo dokumentów z 21 stycznia 1343 oraz z 6 lutego 1347 r. można bez wahania przypisać skryptorowi Mikołajowi ("Scriptum autem per manus Nicolai, scriptoris curie nostre" oraz "per manus Nicolai... etc." O trzech dokumentach zawierających poświadczenie notarialne³⁹ można sądzić, że w całości były dziełem Piotra i Teodoryka – notariuszy apostolica et imperiali auctoritate, gdyż notariusze publiczni mieli obowiązek osobistego spisywania dyplomów, które poświadczali⁴⁰. Tej pewności nie mamy w odniesieniu do dokumentu powstałego 26 listopada 1332 r., w którym również znajdujemy ślad obecności notariusza publicznego, ale jedynie w formie imienia w testacji. Być może był on tylko jednym ze świadków czynności prawnej, nie mającym nic wspólnego z wygotowywaniem przekazu.

W sferze hipotez pozostają osoby dyktatorów. Jednym z nich mógł być Bodzęta, dziekan kapituły katedralnej w latach 1320-1348, następca Grota na biskupstwie krakowskim. Jego udział w czynnościach kancelaryjnych byłby nawiązaniem do wypracowanej w XIII w. tradycji, zgodnie z którą dyktatorami dyplomów bywali dziekani kapituły⁴¹. Za uczestnictwem Bodzęty w czynnościach kancelaryjnych przemawia również fakt wyraźnego podobieństwa stylistycznego formuł w dokumentach, w których on występuje⁴². Aktywność Bodzęty na tym polu mogłaby również świadczyć o przetrwaniu zwyczaju aktywnego uczestnictwa osób z kręgu kapituły w pracach kancelaryjnych⁴³.

³⁵ F. S i k o r a, *Dokumenty i kancelaria Przemysława I oraz Bolesława Pobożnego na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław-Warszawa 1969, s. 178.

³⁶ E. S u c h o d o l s k a, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248-1345*, Warszawa 1977, s. 124.

³⁷ Zdajemy sobie sprawę, że autorstwo jest tutaj pojęciem płynnym, dotyczy bowiem skomplikowanej kwestii podziału pracy w kancelarii: czy za autora uznajemy notariusza (dyktatora) czy skryptora, który spisał dokument?

³⁸ KDKK I, nr 153.

³⁹ ZDKK I, nr 37; KDKK I, nr 161, 181.

⁴⁰ S. M i k u c k i, *Początki notariatu publicznego w Polsce*, "Przegląd Historyczny", 34(1937-1938), s. 12.

⁴¹ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 98.

⁴² KDKK I, nr 144, 157, 158, 160, 163, 177, 179; KDKK II, nr 251; ZDKK I, nr 37, 44; ZDMp IV, nr 920. Uderzające jest również podobieństwo stylistyczne promulgacji.

⁴³ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 98.

Mówiąc o kapitule dotykamy problemu środowisk, z których wywodzili się pracownicy kancelarii biskupiej. Właśnie kapituła katedralna była środowiskiem najbardziej znaczącym. Wraz ze szkołą katedralną krakowską tworzyła prężną placówkę intelektualną. Wywodziła się z niej większość urzędników biskupich, nie tylko pracowników kancelarii⁴⁴.

Dodatkowy argument, potwierdzający ścisłe powiązania między kancelarią biskupią a środowiskiem kapitulnym, stanowi wyraźne podobieństwo stylistyczne dokumentów i tekstów statutów diecezjalnych i kapitulnych dla diecezji krakowskiej z lat 1328-1331. We wstępach do poszczególnych artykułów, które były mottem lub motywacją umieszczonego niżej rozporządzenia, a także we właściwych tekstach statutów niejednokrotnie spotykamy myśli i sformułowania identyczne lub bardzo zbliżone do stylistyki dyplomów biskupich⁴⁵.

Kierunek filiacji pomiędzy tymi dwoma rodzajami tekstów jest trudny do określenia. Ze względu na czas powstania statutów (wyprzedzający powstanie niemal wszystkich dyplomów) bardziej prawdopodobne wydaje się, że to one właśnie stanowiły wzorzec dla dyktatorów dokumentów, a nie odwrotnie. Możliwe jest też istnienie wspólnego źródła, umożliwiającego zapożyczenia stylistyczne i dla statutów, i dla dokumentów. W każdym razie istnienie tych podobieństw może być uznane za efekt pracy tych samych osób lub osób wykształconych na tych samych wzorcach.

Trudno jest odpowiedzieć na pytanie, czy i jaki wpływ na pracę nad dokumentem miały osoby dość często wymieniane na listach świadków w dyplomach biskupich, jednak na stałe związane z państwowymi ośrodkami wytwarzania dokumentów. W czterech dyplomach z lat 1336-1338⁴⁶ występuje wspomniany wyżej Jarosław Bogoria, kanclerz biskupi w czasach Nankera, w tym okresie kanclerz kujawski⁴⁷. Inny wybitny królewski urzędnik kancelaryjny Jakub Szyrzyk jest wymieniany w wielu przekazach z lat 1328-1347⁴⁸. W testacjach z tych lat pojawia się również imię Zbigniewa ze Szczyrzyca, kanclerza małopolskiego⁴⁹.

⁴⁴ Np. Piotr zwany Miles, wymieniony w wielu dokumentach biskupa Grota jako osoba z jego najbliższego otoczenia, był jednocześnie przez 18 lat (1327-1345) scholastykiem szkoły katedralnej (A. K a r b o w i a k, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, cz. 1, Petersburg 1898, s. 134).

⁴⁵ W statutach kapituły krakowskiej porównaj motywację i formułę penalną artykułu: "*De distributione quotidiema vicarorum*" (*Statuta Capituli*, SPPP IV, s. 118); formułę penalną rozdziału *De celebratione misse ad maius altare* (tamże, s. 120); początek rozdziału *De interdicto tam in civitate quam in suburbis communiter tenedo* (tamże, s. 122). Por. także rozdział *De exemptione prelatorum* (tamże, s. 124), który jest identyczny z tekstem dokumentu biskupa Grota z 8 kwietnia 1328 r.

⁴⁶ KDKK I, nr 158, 160, 163; ZDMp IV, nr 920.

⁴⁷ K. S t a c h o w s k a, *Jarosław Bogoria ze Skotnik*, PSB XI, s. 1.

⁴⁸ KDKK I, nr 144, 157, 158, 160, 163, 177, 181, 182; ZDKK I, nr 38, 44, 46; ZDMp IV, nr 920.

⁴⁹ M a l e c z y Ń s k i, *Zarys dyplomatyki*, s. 288 i 294.

Wydaje się, że osoby te nie były czynnie związane z kancelarią biskupią. Ich obecność (raczej chyba przy realizowaniu czynności prawnej niż przy wygotowywaniu dokumentu) miała przede wszystkim wartość moralno-prawną. Ponieważ w hierarchii urzędniczej średniowiecza kierownicy kancelarii zajmowali wysoką pozycję⁵⁰, ich znaczenie jako świadków czynności prawnej było bardzo duże.

Z całości dotychczasowych rozważań można wyprowadzić wniosek, iż w pierwszej połowie XIV w. kancelaria biskupów krakowskich była instytucją samodzielną, zatrudniająca stały personel i posługującą się określonymi normami działania. Spuścizna dokumentowa tego ośrodka nie przekazuje żadnych bezpośrednich wiadomości o rytmie jego pracy. Co więcej, niemożliwe jest ustalenie, ile dyplomów wychodziło z niego w ciągu roku. Rozkładając znaną obecnie liczbę 41 przekazów na 21 lat, otrzymujemy średnio niecałe dwa dokumenty na rok. Tak mała liczba nie wydaje się prawdopodobna, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że z niektórych lat (np. 1334, 1337, 1345) znamy po 4-5 tekstów. Z drugiej strony nie należy jednak tracić z oczu podstawowego czynnika regulującego wielkość produkcji dokumentowej: zapotrzebowania na nią ze strony biskupstwa – instytucji, która powołała do życia kancelarię.

Zestawienie chronologiczne produkcji kancelaryjnej w latach 1327-1347 przedstawia się następująco:⁵¹

Rok	1327	1328	1329	1330	1331	1332	1333	1334	1335
Liczba dokumentów	2	3	–	1	3	2	2	5	2

1336	1337	1338	1339	1340	1341	1342	1343	1344	1345	1346	1347
1	5	2	1	–	–	1	2	1	4	3	2

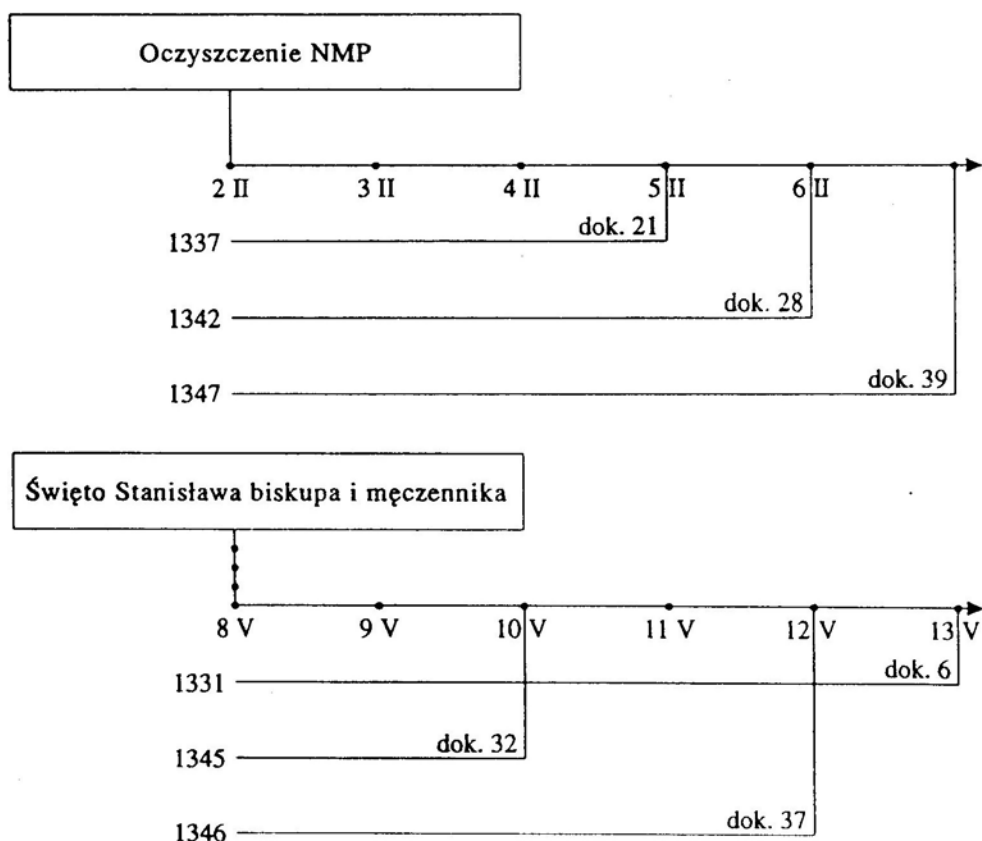
Wydaje się, że rytm pracy kancelarii w pewnym stopniu pozostawał pod wpływem kalendarza kościelnego, tzn. że pewne daty w ciągu roku (np. święta) uważano za szczególnie dogodnie do podejmowania i notowania czynności prawnych. W kancelariach świeckich taką okazją były wiece i zjazdy (colloquia)

⁵⁰ J. M u l a r c z y k, *Dobór i rola świadków w dokumentach śląskich do końca XIII w.*, Wrocław 1977, s. 115.

⁵¹ Oczywiście mamy świadomość, że dokumentów mogło być więcej.

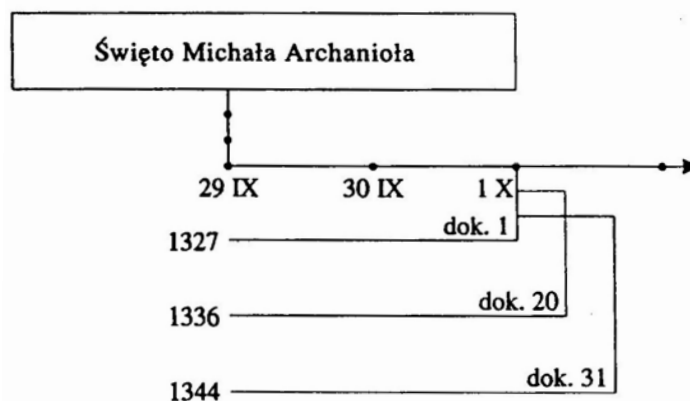
rycerstwa i panujących, w Kościele natomiast uroczystą oprawę dla działań dokumentotwórczych dawały generalne posiedzenia kapituły katedralnej⁵².

Wiadomo, że terminy kapituł generalnych były stałe i w Krakowie przypadały 2 lutego (Oczyszczenie Najświętszej Maryi Panny), 8 maja (święto Stanisława, biskupa i męczennika) i 29 września (św. Michała Archanioła)⁵³. Wydaje się prawdopodobne, iż dziewięć dokumentów biskupa Grota wystawiono w dniach lub w bliskim sąsiedztwie dni uroczystych posiedzeń. W jednym przypadku jest to pewne, bo w dacie występuje zwrot: "in Capitulo generali" (dok. 20). Związek datacji dyplomów z terminami obrad kapituły przedstawiają wykresy:

⁵² Np. w Gnieźnie wiele dokumentów wystawiono w dniach następujących po 23 kwietnia (święto bpa Wojciecha), por. KDWlkp I, nr 80, 522; KDWlkp II, nr 1108; KDP II, cz. 1, nr 134; KDWlkp VI, nr 99, 101, 128, 138.

⁵³ S. Zachorowski, *Rozwój i ustroj kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 168.

Z wykresów tych wynika, że datacje dokumentów zawsze mieszczą się w oktawie danego święta i że przekazy te mogły być spisywane podczas kapituły generalnej albo zaraz po jej zakończeniu.

Wydaje się, że omawianą zależność można odnieść również do dokumentu z 8 kwietnia 1328 r., który został wystawiony na jednym ze zwykłych posiedzeń kapituły. Informuje o tym wzmianka w dacie: "In Capitulo nostro".

Na podstawie dat dyplomów trudno wnioskować o szczególnym wpływie świąt kościelnych na terminarz prac kancelaryjnych. Tylko $\frac{1}{4}$ przekazów (10 dokumentów) można powiązać z ważniejszymi dla diecezji krakowskiej świętami. W jednym przypadku wystawienie dyplomu zbiegło się z dniem maryjnym (Niepokalane Poczęcie)⁵⁴, dwukrotnie z uroczystościami św. Jana (narodzenie i śmierć)⁵⁵, jeden dokument spisano podczas święta Podwyższenia Krzyża⁵⁶, sześć innych przekazów wystawiono w dniach świętych mniej znanych poza diecezją krakowską (Agaty, Agnieszki, Doroty, Filipa i Jakuba)⁵⁷.

Pozostał jeszcze do przeanalizowania rytm tygodniowy działalności dokumentotwórczej. Przedstawia go tabela nr 6. Wnioski, jakie nasuwa ta tabela, są dość zaskakujące: okazuje się bowiem, że prace kancelaryjne prowadzono we wszyst-

⁵⁴ Dok. z 8 grudnia 1331 (ZDKK I, nr 39) (por. *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 155).

⁵⁵ Dok. z 24 czerwca 1330 r. (*Chronologia*, s. 151) i 14 (tamże, s. 152). Należy tu podkreślić szczególnie kult biskupa Grota dla tego właśnie świętego.

⁵⁶ Dok. z 14 września 1334 r. (*Chronologia*, s. 153).

⁵⁷ Dok. z 6 lutego 1342, 15 października 1334, 21 stycznia 1343, 28 stycznia 1346; 6 lutego 1347, 1 maja 1347 (*Chronologia*, s. 153, 146, 150).

Tabela 6. Tygodniowy rytm pracy kancelarii biskupiej

Nr reges- tu	Rok	Dzień tygodnia						
		N	Pn	Wt	Śr	Cz	Pt	So
1	1327					+		
1a	1327			+				
2	1328						+	
4	1328	+						
5	1330	+						
6	1331		+					
7	1331	+						
8	1331	+						
9	1332						+	
10	1332					+		
11	1333							+
12	1333	+						
13	1334		+					
14	1334		+					
15	1334				+			
16	1334							+
17	1334	+						
19	1335			+				
20	1336			+				
21	1337				+			
22	1337							+
23	1337							+
24	1337							+
41	1337						+	
25	1338						+	
26	1338	+						
27	1339							+
28	1342			+				
29	1343		+					
31	1344						+	
32	1345			+				
33	1345	+						
34	1345			+				
35	1345					+		
36	1346						+	
37	1346						+	
38	1346				+			
39	1347			+				
40	1347			+				
		8	4	8	3	3	7	6

Brak podstawy źródłowej do uwzględnienia w tabeli dokumentów nr 3, 18, 30.

kie "robocze" dni tygodnia; najwięcej, bo aż osiem dokumentów wystawiono we wtorek i w niedzielę, choć wiadomo, że w niedzielę powstrzymywano się od wszelkiej pracy (dies dominica). Te pozornie sprzeczne ze sobą fakty można wyjaśnić istnieniem pewnej metody pracy, szeroko stosowanej w wielu XIII- i

XIV-wiecznych kancelariach⁵⁸. Otóż spisywanie dokumentów odbywało się po upływie pewnego czasu od danej czynności prawnej, sygnalizowanej przez element geograficzno-chronologiczny w datacji. Wynika stąd, że formułka "actum – datum" w wielu przypadkach nie odnosiła się do konkretnej sytuacji, ale była stałym elementem formularza, zatracającym swe pierwotne, konkretne znaczenie.

W szerokim zagadnieniu funkcjonowania kancelarii jedną z najciekawszych kwestii stanowi wpływ tej kancelarii na dyktat powstających w niej dokumentów. W przypadku dokumentów biskupa Grota stwierdzenie owego wpływu i jego rozmiarów utrudnia przede wszystkim fakt, że personel kancelaryjny, poza nielicznymi osobami, których tożsamość udało się ustalić⁵⁹, jest dla nas anonimowy. Próbę wykazania zależności formularza dokumentów od zmian personalnych zachodzących w kancelarii ułatwić może chronologiczne zestawienie formuł, prezentowane w tabeli nr 7.

Analiza tabeli prowadzi do wniosku, że część formuł (np. 1. odmiana arengi, promulgacji, intytulacji i koroboracji) pozostawała w użyciu w ciągu całego dwudziestolecia 1327-1347. Formuły te mają w większości stary, XIII-wieczny rodowód⁶⁰.

Istnieją też takie elementy formularza, których pojawienie się w dyktacie kancelarii biskupiej można precyzyjnie datować i które były używane sporadycznie, jak gdyby w pewnych latach przypominano sobie o nich (np. 3. odmiana arengi pojawia się w latach 1336-1345; 2. wersja intytulacji w 1337 i 1345 r.).

Jednocześnie daje się zauważyć równoległe występowanie różnych odmian tej samej formuły. Jest to widoczne szczególnie w latach, z których pochodzą co najmniej trzy dokumenty: np. w dyplomach z 1337 r. zastosowano po dwa rodzaje arengi i koroboracji, a także aż trzy odmienne stylizacje formuły intytulacyjnej i narracyjnej; w r. 1345 każdy z powstałych wówczas czterech przekazów otrzymał inną wersję arengi. W praktyce kancelaryjnej następowało więc nie wypieranie jednej wersji formuły przez inną, nowszą, ciekawszą, ale stałe wzbogacanie dyktatu.

Nie mamy wystarczających argumentów, by móc udowodnić tezę, iż pojawienie się bądź preferencja określonych odmian formularza była zasługą konkretnego pracownika kancelarii. Można natomiast przypuszczać, że – podobnie jak w innych kancelariach⁶¹ – posiłkowanie się conceptami lub kopiami wcześniej

⁵⁸ W odniesieniu do XIII-wiecznych kancelarii książęcych w Wielkopolsce podkreślił to F. Sikora (dz. cyt., s. 189).

⁵⁹ Por. pierwszą część niniejszego rozdziału.

⁶⁰ Por. rozdz. III.

⁶¹ S i k o r a, dz. cyt., s. 191, passim; S u c h o d o l s k a, dz. cyt., s. 124; B. T r e l i Ń s k a, *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich 1290–1573*, Warszawa–Łódź 1983, s. 139; por. S. K u r a ś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV w.*, Wrocław–Warszawa 1971, s. 39.

powstałych dokumentów albo też sięganie do szeroko rozpowszechnionych "artes dictamini" powodowało naśladownictwo tego samego formularza przez różne osoby⁶².

Fakt posługiwania się w pracy nad dokumentem różnymi pomocami kancelaryjnymi i stopień ich wykorzystania jest trudny do ustalenia. Jedną z takich pomocy były teksty powstałych wcześniej własnych (oraz obcych) dokumentów, z pewnością wykorzystywane w dużym stopniu. Pośrednio świadczy o tym powszechność tej praktyki w pracy innych kancelarii, bezpośrednio zaś – istniejące zależności w konstrukcji niektórych dyplomów biskupa Grota⁶³.

Niewiele można powiedzieć o recepcji "artes dictamini" – kompendiów wzorców aktów prawnych, służących jako pomoc przy ich sporządzaniu. Wiadomo, że formularzami posługiwali się od początku XIII w. dyktatorzy dokumentów arcybiskupów gnieźnieńskich i pracownicy kancelarii klasztorów, np. cysterskich⁶⁴.

Świadomość silnego oddziaływania na dokument polski zachodnich wzorców kancelaryjnych każe nam zwrócić uwagę na księgi formularzowe, powstałe w wysoko zorganizowanych ośrodkach niemieckich i włoskich⁶⁵. Niektóre elementy dyktatu dyplomów sugerują możliwość znajomości i posiłkowania się przez kancelarię Jana Grota zbiorem pochodzenia obcego – *Summā dictaminis*. Został on sporządzony w latach trzydziestych XIII w. przez Ludolfa z Hildesheimu, kierownika kancelarii ówczesnego biskupa hildesheimskiego Konrada II⁶⁶. Wyniki ostatnich badań nad praską kancelarią biskupią odnotowują ślady oddziaływania tego dzieła również na terenie Czech. Jednocześnie wysuwa się w tym miejscu zastrzeżenie, iż genezy pewnych formuł (głównie areng "Quoniam ea, que aguntur in tempore") nie można wiązać na tym terenie z bezpośrednim

⁶² Suchodolska, dz. cyt., s. 124.

⁶³ Np. KDKK I, nr 157, 163.

⁶⁴ J. Luciniński, *Formularze czynności prawnych w Polsce w wiekach średnich. Przegląd badań*, Stud. Źródł., 18(1973), s. 149 i 153.

⁶⁵ M. Malczyński, *Wpływy obce*, s. 10, passim; R. Taubenschlag, *Formularze czynności prawno-prywatnych w Polsce XII i XIII w.*, "Studia nad Historią Prawa Polskiego", 2(1930), s. 1-10, 273-346; J. Baskiewicz, *Prawo rzymskie i kanoniczne w kulturze Polski*, [w:] *IX Zjazd Historyków Polskich*, Warszawa 1963, s. 74-75; A. Vetulani, *Średniowieczny Kościół polski w zasięgu łacińskiej kultury prawniczej*, [w:] *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz [i in.], t. I, Lublin 1969, s. 391-416.

⁶⁶ H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, Berlin 1958, t. I, s. 612; t. II, s. 262; K. Malczyński, *O formularzach w Polsce w XIII w.*, [w:] *tenże*, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław-Warszawa 1971, s. 191 i 194.

wpływem *Summy* Ludolfa, ponieważ podobne formuły spotyka się również przed powstaniem owego zbioru⁶⁷.

Badania polskie zaprzeczają znajomości tego formularza w krakowskim ośrodku dokumentotwórczym, przynajmniej w odniesieniu do XIII stulecia, mimo że w Małopolsce był on w tym okresie znany. Wprawdzie w dokumencie biskupa Prandoty z 1269 r. niewątpliwie z niego zaczerpnięta jest arenga, ale jednostkowość tego przykładu sprawia, iż owo zapożyczenie nie jest uważane za bezpośrednie⁶⁸. Nie można jednak wykluczyć ewentualności, iż w pierwszej połowie XIV w. formularz Ludolfa dotarł w swej autentycznej formie do Krakowa, przeniesiony z Hildesheimu przez Magdeburg wraz z nowymi instytucjami prawnymi i ich kodyfikacjami⁶⁹.

Z formularzy powstałych w kancelariach polskich interesuje nas tzw. *Formularz Arnolda* – jedno z pierwszych rodzimych dzieł tego typu, pochodzący z lat czterdziestych XIV w. Jego autor, Arnold von Protzan, był kanonikiem kapituły katedralnej we Wrocławiu, notariuszem i sędzią biskupim. Swoją *Księgę formuł* sporządził na podstawie materiału dokumentowego z lat 1302-1341⁷⁰. Ze względu na czas powstania tego zbioru nie możemy mówić o posługiwaniu się nim jako całością. Analiza wykorzystanych w nim dokumentów pozwala na zauważenie wielu podobieństw z dyplomami biskupa Grota⁷¹. Występowanie tych zbieżności można wyjaśnić stosowaniem w Krakowie i we Wrocławiu jakiegoś wspólnego wcześniejszego formularza. Być może był on tak znany i tak powszechnie stosowany, że nie zaistniała potrzeba ujęcia go w formę książkową⁷².

⁶⁷ R. N o v ý, *Listiny pražských biskupu XI–XIV stuleti*, "Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica", 5(1960), s. 61, przyp. 7.

⁶⁸ M i e s z k o w s k i, dz. cyt., s. 87.

⁶⁹ T a u b e n s c h l a g, dz. cyt., s. 55–56.

⁷⁰ L u c i Ń s k i, dz. cyt., s. 154.

⁷¹ Por.: KfA, nr 55, s. 172; nr 70, s. 184; nr 71, s. 185; nr 73, s. 186; nr 74, s. 187; nr 80, s. 190–191.

⁷² K u r a ś, dz. cyt., s. 27.

Zakończenie

Analiza dokumentów powstałych w kancelarii biskupa krakowskiego Jana Grota w latach 1327-1347 wykazała istnienie indywidualnego dyktatu tych przekazów. Cechą owego dyktatu jest występowanie stałego zestawu formuł o ograniczonym zasobie treściowym, przy jednoczesnej dużej swobodzie stylistycznej. Bogactwo stylizacji mogło wynikać nie tylko z inwencji dyktatorów pracujących w kancelarii; mogło ono również mieć związek z ogólną opozycją polskich formuł dokumentowych wobec unifikacji, z powszechną tendencją do różnorodności, z dążnością wytwórcy do wiernego przekazania swoich myśli¹.

W dalszej kolejności zajęliśmy się poszukiwaniem "klucza", według którego dostosowywano określone wersje formuł do konkretnego przekazu. Z przeglądu różnorodnych czynników, które mogły służyć temu celowi, wynika, iż największy wpływ na wybór określonej wersji formularza miała kategoria czynności prawnej, jakiej dotyczył dokument. Bez większego wpływu na stylistykę pozostawały natomiast takie elementy, jak osoba odbiorcy dyplomu, czas i miejsce jego wystawienia.

Geneza większości formuł wywodzi się z XIII-wiecznej tradycji katedralnego ośrodka dokumentotwórczego. W dużej mierze dyktat ten był także efektem recepcji wzorców czerpanych z dokumentów papieskich oraz z pomocy kancelaryjnych obcego pochodzenia, głównie niemieckich.

Wykazaliśmy również oddziaływanie na formularz dokumentu biskupiego rozwiązań stylistycznych płynących z innych ośrodków polskich. Na uwagę zasługują tu głównie dwa środowiska: śląskie (zarówno kancelaria biskupów wrocławskich, jak i książąt śląskich) i wielkopolskie (przede wszystkim kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich). To ostatnie od połowy XIII w. wykazywało najwyższy w kraju poziom organizacji². Kancelaria Jana Grota była więc miejscem, w którym krzyżowały się rodzime i obce wzory pism³.

Ocena stopnia organizacji kancelarii biskupa Grota jest trudna do przeprowadzenia. Wyraźna stabilizacja dyktatu mogłaby wskazywać na to, że stopień ów był dość wysoki, jednakże przeczy temu fakt, że członkowie kapituły katedralnej

¹ J. Hajnal, *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*, Budapest 1954, s. 176.

² A. Gąsiorowski, *Dokumenty wielkopolskie XIII w.* "Kwartalnik Historyczny", 75(1968), s. 176.

³ W. Korta, *Rola kulturalna średniowiecznej kancelarii*, [w:] *Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane E. Maleczyńskiej*, Wrocław-Warszawa 1968, s. 73.

uczestniczyli w pracach nad dokumentem⁴. W tym przypadku jako miernik tego poziomu może chyba służyć porównanie dokumentów Grotowica z produkcją kancelaryjną jego bezpośrednich poprzedników: Jana Muskaty i Nankera. Porównanie wypada zdecydowanie na korzyść biskupa Grota. Udział kanoników katedralnych w wygotowywaniu dyplomów również niczego nie przesądza, ponieważ w ośrodku krakowskim był on kontynuacją praktyki XIII-wiecznej.

Można przypuszczać, że dziełem kancelarii biskupiej były nie tylko dokumenty. Prawdopodobny wydaje się udział jej pracowników w redagowaniu tekstów statutów kapitulnych i diecezjalnych. Niewykluczone, że należeli oni również do grona kontynuatorów kalendarza i rocznika krakowskiego.

Nawet wyrywkowe porównanie dokumentów biskupa krakowskiego ze świadectwami innych dostojników kościelnych (arcybiskupów gnieźnieńskich, biskupów wrocławskich, poznańskich i kujawskich) pochodzącymi z tego samego okresu pozwala stwierdzić wyraźne pokrewieństwo dyktatu. Jest ono szczególnie wyraźne w odniesieniu do grupy dokumentów związanych ze sprawami gospodarczymi (przeniesienie dóbr na prawo niemieckie, obrót uposażeniami, ziemią, nieruchomościami)⁵. Duże podobieństwa istnieją również w technice pracy kancelaryjnej (np. oznaczanie czynności kancelaryjnej, kalendarz używany w datacji). Niestety z racji tego, że żadna z polskich kancelarii katedralnych XIV w. nie doczekała się jeszcze swej monografii, niemożliwe jest dokładniejsze wyjaśnienie zasygnalizowanych zbieżności.

Konieczne wydaje się nie tylko przeprowadzenie kompleksowych badań nad dyplomami i kancelariami biskupimi, ale także powiązanie ich działalności z funkcjonowaniem państwowych ośrodków dokumentotwórczych (książęcych i królewskich). Potrzebę takiej analizy porównawczej uzasadnia świadomość wzajemnych uwarunkowań i oddziaływań między kancelariami państwowymi i kościelnymi. Nośnikiem oddziaływania były osoby z grona personelu kancelaryjnego, wprowadzające do pracy na nowych stanowiskach swoje upodobania i umiejętności⁶.

Z kolei ześrodkowanie uwagi na dyktacie dokumentów, próba prześledzenia wędrówki pewnych motywów treściowych i formuł stylistycznych mogłaby wzbo-

⁴ K. M i e s z k o w s k i, *Dyplomatyka wielkopolska XIII w.*, "Przegląd Historyczny", 61(1970), s. 691.

⁵ Z dokumentami biskupa Grota dotyczącymi spraw gospodarczych por. dyplomy w: KDP II, cz. 1, nr 223, 236, 238, 271, 272; KDWłkp II, nr 975, 1080, 1089, 1114; KDWłkp VI, nr 91-93, 95-97, 99, 101, 104, 106, 109, 113, 125, 128, 138, 142; KDMp III, nr 637, 666.

⁶ B. K ũ r b i s ó w n a (rec.), M. B i e l i Ń s k a, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII w.*, Wrocław-Warszawa 1967, Stud. Źródł., 13(1968), s. 190. Związki personalne między katedralną kancelarią biskupią (krakowską) a kancelarią Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w pierwszej połowie XIV w. potwierdzają kariery Jarosława Bogorii; kanclerza Franciszka, skryptora Mikołaja (por. rozdz. IV).

gacić wiedzę o kierunkach i tempie przenoszenia prądów i mód intelektualnych, pośrednio zaś o żywotności kontaktów międzyśrodowiskowych. Dopiero po przebadaniu pod tym kątem polskiego materiału dyplomatycznego będzie możliwa w miarę pełna odpowiedź na pytanie, w jaki sposób wzrost poziomu kultury społeczeństwa i przemiany ogólnospołeczne wpływały na okoliczności powstawania dokumentów i na ich formę.

Wykorzystane dokumenty Jana Grotowica w porządku chronologicznym

1. KDKK I, nr 144.	21. KDKK I, nr 160.
1a. KmKr III, nr 374.	22. ZDKiDK I, nr 42.
2. KDKK I, nr 145.	23. KDKK I, nr 250.
3. KDKK I, nr 146.	24. KDKK I, nr 161.
4. KDKK II, nr 245.	25. KDKK I, nr 163.
5. ZDKiDK I, nr 37.	26. ZDMp I, nr 40.
6. ZDKiDK I, nr 38.	27. KDKK I, nr 168.
7. KDKK II, nr 246.	28. KDKK II, nr 251.
8. ZDKiKD I, nr 39.	29. KDKK II, nr 252.
9. KDMp II, nr 606.	30. KDKK I, nr 173.
10. KDKK II, nr 247.	31. KDKK I, nr 177.
11. KDKK I, nr 151.	32. ZDKiDK I, nr 44.
12. KDKK I, nr 153.	33. ZDKiDK I, nr 45.
13. KDMp I, nr 195.	34. KDKK I, nr 179.
14. ZDKiDK I, nr 40.	35. KTyn, nr 66.
15. KDKK II, nr 248.	36. KDKK I, nr 180.
16. KDMp III, nr 641.	37. ZDKiKD I, nr 46.
17. KDKK II, nr 249.	38. KDKK I, nr 181.
18. ZDKiDK I, nr 41.	39. KDKK I, nr 182.
19. KDKK I, nr 157.	40. KDKK I, nr 183.
20. KDKK I, nr 158.	41. ZDMp IV, nr 920.

THE DOCUMENT AND OFFICE OF CRACOW BISHOP JAN GROT (1326-1347)

S u m m a r y

The analysis of documents written in the office of Cracow bishop Jan Grot in the period of 1327-1347 proves that there was a dictate of this office. It is characterized by the occurrence of a fixed set of formulas which are limited as to their contents and are free in their stylistic expressions. What influenced the choice of a particular kind of form was the category of legal procedure with which the document dealt.

The bishop's for of bishop's documents was only to a small extent written by the bishop's office. The genesis of the majority of formulas comes from the 13h-century tradition of the Cracow cathedral office. It was also significant to use patterns from papal documents as well as foreign offices, e.g. from Germany.

Grotowic's form of documents was also influenced by stylistic figures worked out in other milieus, mainly Silesian (the offices of Wrocław bishops and Silesian princes) and from Great Poland (first of all the office of Gniezno archbishops).

One can presume that the office did not write only documents. It seems very likely that it also took part in producing diocesan and capitular statutes. Perhaps they belonged also to the group who continued Cracow calendar and annal.

Translated by Jan Klos